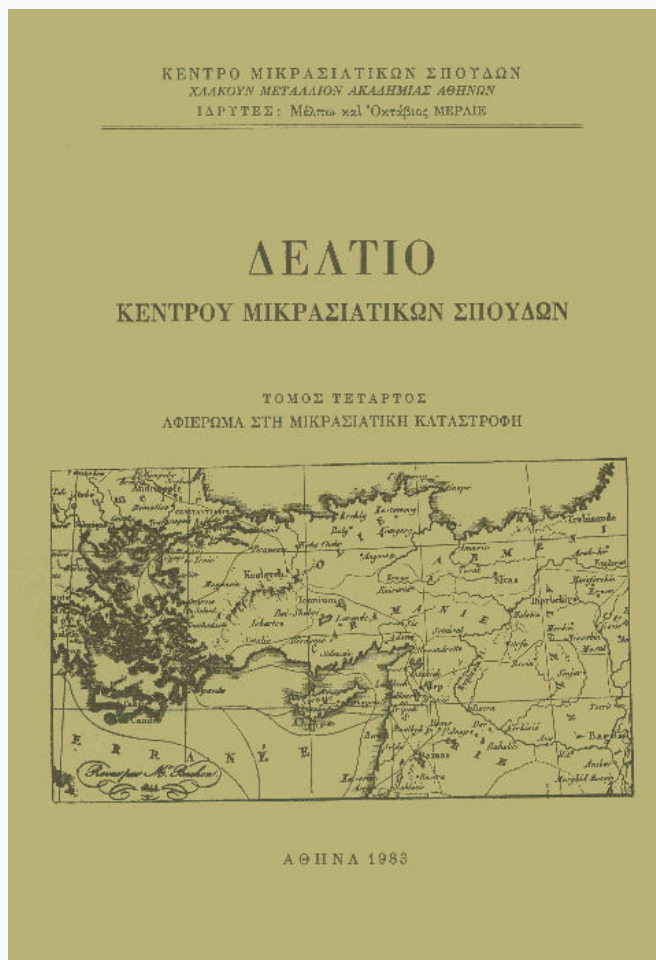

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή

Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης

Βικτώρια Σολομωνίδου

doi: [10.12681/deltiokms.42](https://doi.org/10.12681/deltiokms.42)

Copyright © 2015, Βικτώρια Σολομωνίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σολομωνίδου Β. (1983). Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 301–322. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.42>

III
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Ο ΕΦΕΣΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ἡ πυρπόληση καὶ ἡ καταστροφή τῆς Σμύρνης τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ἦταν τὸ τελευταῖο ἀπὸ μιὰ σειρά τραγικῶν γεγονότων ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἔξω-ση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν ἀφανισμό 2150 ἑλλη-νικῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς¹. Τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν εἶναι στὸ μεγα-λύτερο μέρος τους γνωστά:

Μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸ Ἄφιον Καραχισάρ, στὰ μέσα Αὐγούστου 1922, ἄρχισε καὶ ἡ ἀναχώρηση μεγάλου μέρους τοῦ χριστια-νικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων ποὺ ἀκολούθησαν τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ στὴν ἀναδίπλωσή του πρὸς τὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἔφτανε, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πα-τριαρχείου², στὶς 250 χιλιάδες ἄτομα. Ἀκόμα, στὴ Σμύρνη συγκεντρώθηκαν καὶ 15 χιλιάδες περίπου Ἀρμένιοι τοῦ ἐσωτερικοῦ ποὺ βρῆκαν καταφύγιο στὰ διάφορα ἰδρύματα τῆς Ἀρμενικῆς Κοινότητος³.

Ἡ καθημερινὴ ἀφιξὴ τρένων ποὺ μετέφεραν τὰ ὑπολείμματα τοῦ στρατοῦ καὶ δεκάδες πρόσφυγες στὴν πόλη τῆς Σμύρνης, οἱ διηγήσεις καὶ οἱ φῆμες γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου, μεγάλωναν τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἀνησυχία τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ οἱ φανερὲς πιά προετοιμασίες τῆς ἑλληνικῆς διοίκησης γιὰ ἀναχώρηση δὲν ἄφηναν, σὲ αὐτοὺς ποὺ μποροῦσαν νὰ δοῦν, τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων.

Ἀπὸ τὶς 25 Αὐγούστου (7 Σεπτ.) οἱ χιλιάδες τῶν προσφύγων, Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι, κατέκλυζαν ὅλο τὸ μῆκος τῆς προκιμαίας τῆς Σμύρνης περιμένον-τας ἀτμόπλοια καὶ ἰστιοφόρα γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρουν στὰ γειτονικὰ ἑλληνικὰ νησιά. Μάταια ὅμως. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ ἀριθμὸ ἰστιοφόρων, τὸ μεγαλύτερο μέ-ρος τῶν ἑλληνικῶν πλοίων διατέθηκε ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ στρα-

1. Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (ΚΜΣ), *Ἔξοδος*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 10', Πρόλογος Γ. Τενεκίδη.

2. Ἀρχεῖο Βενιζέλου (ΑΒ), φάκελος 317, *Ἐκθεση Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ τραγωδία τῆς Σμύρνης κατὰ τὰς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον μέχρι 11ης (24) Σε-πτεμβρίου πληροφορίας*, σ. 1.

3. Α. Κουρτιάν, *Τὰ Τετράδια τῆς Ἀνζέλ Κουρτιάν*, Ἀθήνα 1980.

του και των αρχών, ενώ, ύστερα από έντονη παρέμβαση του 'Αμερικανού Προξένου G. Horton, στάλθηκαν δύο αμερικανικά αντιτορπιλικά για την εξυπηρέτηση των προφύγων.

Με την αναχώρηση των ελληνικών αρχών στις 26 Αυγούστου (8 Σεπτ.), η αντίστροφη μέτρηση για την ελληνική Σμύρνη είχε αρχίσει. Την επόμενη μέρα, οι πρώτοι Τουρκοί Ιππείς μπήκαν στην πόλη και στις 28 Αυγούστου (9 Σεπτ.) έφτασε ο Στρατιωτικός Διοικητής της πόλης Νουρεντίν πασάς, που κατέλυσε στην κατοικία του 'Ελληνα Υπατου 'Αρμιοστή. Με σχετική προκήρυξη δήλωσε ότι η τιμή, ή ζωή και ή περιουσία των κατοίκων θα γίνονταν σεβαστές. Με την ίδια προκήρυξη, απαγόρευσε την κυκλοφορία των κατοίκων μετά τις 7 το βράδυ.

Παρά τις καθησυχαστικές διαταγές του Νουρεντίν, οι λεηλασίες καταστημάτων και σπιτιών, οι εκβιασμοί, οι άρπαγές γυναικών και οι φόνοι, που είχαν αρχίσει από την προηγούμενη, συνεχίζονταν σε έντονότερο βαθμό. Οι τουρκοί πανηγυρισμοί κορυφώθηκαν με την είσοδο του Μ. Κεμάλ και του επιτελείου του στην πόλη, στις 29 Αυγούστου (11 Σεπτ.) Την ίδια μέρα, θανατώθηκε από τον τουρκοί δ'χλο ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, σαν ένοχος εσχάτης προδοσίας γιατί «*ώς 'Οθωμανός υπήκοος υπηρέτησε μετά φανατισμού την 'Ελλάδα, πρωτοστατήσας εις πάντα έναντίον του τουρκοικού καθεστώτος κατά το τριετές διάστημα της ελληνικής κατοχής*»⁴.

Οι λεηλασίες, οι εξευτελισμοί και οι φόνοι των άπροστάτευτων 'Ελλήνων και 'Αρμενίων συνεχίζονται χωρίς διακοπή. 'Η κορύφωση στο δράμα φτάνει στις 31 Αυγούστου (13 Σεπτ.), με την έκρηξη της πυρκαγιάς στην άρμενική συνοικία. Καίγονται το άρμενικό νοσοκομείο, ή άρμενική μητρόπολη και ή άρμενική εκκλησία του 'Αγίου Στεφάνου, μαζί με τους πρόσφυγες που είχαν καταφύγει εκεί.

Ταυτόχρονα, νέες πυρκαγιές αρχίζουν στις ελληνικές συνοικίες που, με λίγες εξαιρέσεις, καταστράφηκαν στο σύνολό τους μαζί με όλα τα ελληνικά έμπορικά καταστήματα, φιλανθρωπικά ιδρύματα, ξένα προξενεία και τράπεζες. 'Όσα κτήρια δέν ήταν από την κατασκευή τους δυνατό να πυρποληθούν, καταστρέφονταν με βόμβες. Με τον τρόπο αυτό καταρρίφθηκαν το Γαλλικό Προξενείο, το Θέατρο της Σμύρνης, το Ξενοδοχείο «Κραίμερ», ή 'Ελληνική Λέσχη, και άλλα κτήρια που στόλιζαν την παραλία της πόλης.

'Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στα πρώτα κτήρια που χάθηκαν από τη φωτιά ήταν ο πυροσβεστικός σταθμός της Σμύρνης, ενώ απομονώθηκαν με επίμελεια οι ύδαταγωγοί Χαλκιά Βουνάρ, που χρησιμοποιεσαν για την ύδρευση της πόλης και την κατάσβεση των πυρκαγιών⁵. 'Ετσι, με λίγες εξαιρέσεις,

4. AB, φάκελος 317, δ.π., σ. 3.

5. AB, φάκελος 317, δ.π., σ. 4.

άποτεφρώθηκε ολόκληρη σχεδόν ή πόλη τῆς Σμύρνης ἐκτός ἀπό τήν τουρκική καί τήν ἐβραϊκή συνοικία, τὸ Τελωνεῖο καί τήν Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, πού μεταβλήθηκε σὲ τηλεγραφεῖο καί ταχυδρομεῖο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς.

Ἡ πυρκαγιά συνεχίστηκε ὡς τὶς 4 (17) Σεπτεμβρίου. Στὴ διάρκεια τῶν ἐκρήξεων πού προκαλοῦσε τὶς πέντε νύχτες πού μεσολάβησαν, οἱ κάτοικοι ἐβγαίνουν στὸ δρόμο γιὰ νὰ σωθοῦν ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὴν προκήρυξη τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ, ἡ κυκλοφορία ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὶς 7 τὸ βράδυ. Ἔτσι, οἱ τουρκικὲς περίπολοι τοὺς καλοῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους, πράγμα ἀδύνατο, καί στὴ συνέχεια τοὺς πυροβολοῦσαν γιὰ παράβαση τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὑπολογίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ὁμογενῶν πού χάθηκαν στὴν πυρκαγιά σὲ 25 χιλιάδες, ἐνῶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἀπὸ 27 Αὐγούστου (9 Σεπτ.) μέχρι 4 (11) Σεπτεμβρίου φτάνει, κατὰ τὴν ἴδια ἐκτίμηση, τὶς 50 χιλιάδες. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ 15 χιλιάδες περίπου Ἀρμένιοι πού χάθηκαν στὴν καταστροφὴ.

Οἱ ξένες παροικίες εἶχαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἐγκαταλείψει τὴν πόλη ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς πυρκαγιᾶς μὲ πλοῖα πού εἶχαν διατεθεῖ εἰδικά γι' αὐτὲς καί μὲ τὴν προστασία ἀγχημάτων ἀντίστοιχων τῆς ἐθνικότητάς τους. Ὁ ὑπόλοιπος χριστιανικὸς πληθυσμὸς συνέχιζε νὰ περιπλανιέται στοὺς δρόμους χωρὶς τροφή καί στέγη, περιμένοντας «τὴν ἐξ ὕψους βοήθεια».

Τὸ τελειωτικὸ χτύπημα ἤρθε μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ πού ἔριξε πῶς ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἀκόμα καί οἱ Ὀθωμανοὶ ὑπῆκοοι, ἀπὸ 17 ὡς 45 χρόνων, θεωροῦνταν αἰχμάλωτοι πολέμου καί ἡ ἀναχώρησή τους ἀπαγορευόταν μὲ ποινὴ θανάτου. Οἱ ὑπόλοιποι, γέροντες, γυναῖκες καί παιδιὰ, μπορούσαν νὰ φύγουν μέχρι τὶς 17 (30) Σεπτεμβρίου μόνο ἂν ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ κανονικὰ διαβατήρια. Ὅσοι ἔμεναν μετὰ τὸ τέλος τῆς προθεσμίας, θὰ ὀδηγοῦνταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Παρόμοια ἦταν ἡ τύχη τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὴ χερσόνησο τῆς Ἐρυθραίας, στὶς Κυδωνίες, στὴν περιοχὴ τῆς Προποντίδας, στὴ βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμα καί σὲ ὅσες μικρασιατικὲς περιοχὲς δὲν εἶχε φτάσει ὁ ἑλληνικὸς στρατός. Ἔτσι, τρία χρόνια, τρεῖς μῆνες, τρεῖς ἐβδομάδες καί τρεῖς μέρες ἀπὸ τὴν ἀπόβαση τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης (15 Μαΐου 1919), κατέφερε τὸ ὄνειρο τῆς Μεγάλης Ἰδέας συμπαρασέρνοντας στὴν πτώση του ἐνάμισι ἑκατομμύριο Μικρασιάτες στὸ δρόμο τοῦ ξεριζωμοῦ καί τῆς προφυγιᾶς. Οἱ ἐπιπτώσεις καί τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀφίξης τους στὸν ἐλλαδικὸ ἔχωρο εἶναι γνωστά⁶. Γνωστὸ εἶναι, ἀκόμα, καί τὸ πού πέφτει

6. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Α. Πρωτονοτάριου, *Τὸ Προσφυγικὸν Ζήτημα*, Ἀθήνα 1929. Α. Ι. Αιγίδου, *Ἡ Ἑλλάς χωρὶς τοὺς Πρόσφυγας*, Ἀθήνα 1934. Ν. Δ. Μανούση, «Η Συμ-

τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν καταστροφή. Ἐνδεικτικά, δύο σχεδὸν μῆνες πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἔγραφε ὁ διπλωματικός συνεργάτης τῆς *Sunday Times* τοῦ Λονδίνου:

«*Ἀσχετα μὲ τὴ γνώμη ποὺ ἔχει ὁ καθένας γιὰ τὸ δίκαιο ἢ τὸ ἄδικο τῶν ἑλληνικῶν πόθων γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔτυχε βδελυρῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ συμμαχικά ἔθνη. . . μπροστὰ στὴν ἀνικανότητα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων νὰ διατυπώσουν τὴν ἴδια τους τὴν πολιτική*»⁷.

*

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ ἔκθεση τοῦ τότε Μητροπολίτη Ἐφέσου Χρυσόστομου Κατζησταύρου γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφή τῆς Σμύρνης, ὅπως τὰ ἔζησε σὰν αὐτόπτης μάρτυρας. Τὸ πρωτότυπο τῆς ἔκθεσης βρίσκεται στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικοῦ (ΓΕ 1922/Α' Πολιτική, Ἔκθεσις Μητροπολίτου Ἐφέσου Χρυσόστομον, 2 Ὀκτωβρίου 1922).

Μικρασιάτης κι ὁ ἴδιος, γενήθηκε στὸ Ἀιδίني στὰ 1880. Παρακολούθησε ἐγκύκλιες σπουδὲς στὸ Πυθαγόρειο Γυμνάσιο τῆς Σάμου, συνέχισε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἀπ' ὅπου καὶ ἀποφοίτησε μὲ ἀριστα (1902), καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λαζάνης. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα χειροτονήθηκε διάκονος καὶ ὑπηρέτησε σὰν ἀρχidiaκονος τοῦ Μητροπολίτη Δράμας, καὶ ἀργότερα Σμύρνης, Χρυσόστομου. Στὰ 1910, τὸν ἀκολούθησε στὴ Σμύρνη, ὅπου χειροτονήθηκε Ἐπίσκοπος Τράλλεων καὶ ὑπηρέτησε σὰν βοηθὸς τοῦ Μητροπολίτη Σμύρνης. Συνδέοταν μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν ἔθνομάρτυρα Χρυσόστομο, μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν, 1910-1919, γιὰ τὴν περίθαλψη καὶ ἐμφύχωση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς.

Στὰ 1913, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸν προήγαγε σὲ Μητροπολίτη Φιλαδελφείας «*εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν πρὸς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὑπηρεσιῶν του*». Ἡ ἔντονη ἐθνικὴ του δράση, ποὺ συνεχίστηκε ἀμείωτη ἀπὸ τὴ νέα

βολὴ τῶν προσφύγων εἰς τὴν οικονομικὴν πρόοδον τῆς χώρας μας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΙΑ' (1963), σ. 193-219. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορά τῶν Μικρασιατῶν», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 6.π., σ. 106-112. Ἀφιέρωμα *Οικονομικοῦ Ταχυδρομίου* γιὰ τὸ ρόλο τῶν Μικρασιατῶν στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία, Σεπτέμβριος 1973. Γ. Τενεκίδη, *Ἡ συμβολὴ τῶν Μικρασιατικῶν πατρίδων στὴ Διάπλαση τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1977.

7. Τὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου τηλεγραφήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβεία στὸ Λονδίνο στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (ΓΕ 1922. Δελτία Τύπου περὶ ἐκκενώσεως Μικρᾶς Ἀσίας, τηλεγράφημα ἀριθ. 2502/30 Ἰουλίου 1922).

του θέσει, όδηγησε στο να καταδικαστεί σε θάνατο από τον Τοῦρκο Διοικητή τῆς περιοχῆς Ραχμη Μπέη. Ἡ ποινὴ αὐτὴ δὲν ἐκτελέστηκε, ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τῶν τριῶν Δυνάμεων. Στὰ 1919, μετατέθηκε στὴ Μητρόπολη Ἐφέσου ἀπ' ὅπου καὶ συνέχισε τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς διοίκησης μέχρι καὶ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ.

Μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἑλλάδα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, διορίστηκε ἀποκριστὰριος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν περίθαλψη τῶν προσφύγων. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἐκλέχτηκε Μητροπολίτης Βεροίας καὶ Ναούσης, ἐνῶ τὸ 1924 τοῦ ἀνατέθηκε ἡ διαποίμανση τῆς νέας, τότε, Μητρόπολης Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, ὅπου καὶ ὑπηρέτησε ὡς τὴν ἐκλογὴ του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο Ἀθηνῶν, στίς 14 Φεβρουαρίου 1962. Ἀπὸ τὴ θέσει αὐτὴ παύτηκε τὸν Μάιο τοῦ 1967 μὲ εἰδικὴ πράξη τῆς δικτατορικῆς κυβέρνησης (ΑΝ. 3, 11.5.67) καὶ στὴ συνέχεια ἰδιώτευσε ὡς τὸ θάνατό του.

Ἡ δράση τοῦ Χρυσόστομου δὲν περιορίστηκε στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες. Ἐκπροσώπησε τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος σὲ πολλὰ συνέδρια καὶ ἀποστολὲς καὶ σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἶχε τὴν προεδρίαν τῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψης τῆς Ρόδου (1961). Σὰν Ἐπίσκοπος Τράλλεων, ὑπῆρξε διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ τῆς Μητρόπολης Σμύρνης *Ἱερός Πολύκαρπος*, σὰν Μητροπολίτης Ἐφέσου, ἐξέδωσε τὸ ἐπιστημονικὸ παράρτημα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας Ὁ Νέος Ποιμὴν* (1919-1923) καὶ τὸ ἐπίσημο ὄργανο τῆς Μητρόπολης *Ἐφεσος*, ἐνῶ σὰν Μητροπολίτης Νεαπόλεως καὶ Καβάλλας, τὸ ὄργανο τῆς Μητρόπολης *Ἀπόστολος Παῦλος*.

Τὸ πρῶτο προσωπικὸ του δημοσίευμα εἶχε τίτλο *Αἱ περὶ τῶν Ἡσυχαστῶν τῆς ΙΔ' ἑκατονταετηρίδος καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἔριδες* (Λειψία 1904). Ἀκολούθησαν πλῆθος ἄλλα δημοσιεύματα, κυριότερα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι τά: *Μελετήματα Α'*, *Μελετήματα Β'* (Ἀθήνα 1948), *Αἱ Παραβολαὶ τοῦ Κυρίου εἰς στίχους* (Ἀθήνα 1949), *Ὁ Κ. Ἡ. Ἰ. Χριστὸς ὡς πρότυπον ἠθικοῦ βίου* (Ἀθήνα 1966) κ. ἄ. Τὰ πεπραγμένα τῆς Ἀρχιεπισκοπείας του ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ τρεῖς τόμους, ἐνῶ ἡ μέχρι τὸ 1960 δράση του περιγράφεται στὸ ἔργο *Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Φιλίππων-Νεαπόλεως-Θάσου Χρυσόστομου* (Καβάλα 1960).

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ

Δέσποτα Παναγιώτατε,

Τῇ τοῦ Παντοδυνάμου χάριτι καὶ ἀρωγῇ Ὅστις ἐρρύσατό με ἐκ στόματος λέοντος καὶ ἀπὸ τῶν μαιφόνων καὶ αἱματοβρέκτων χειρῶν τῶν βαρβάρων κατακτητῶν, καὶ εἶτα πρὸς τὴν Μεγάλην ἡμῶν Ἐκκλησίαν, ὡς εἰς μητέρα φιλόστοργον καὶ συμπαθῆ πρὸς τὰς συμφορὰς τῶν τέκνων αὐτῆς ἀποβλέπουσαν, στρέφων τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας τὰ ὄμματα, ἐνώπιον Αὐτῆς, ἐπιθυμῶ νὰ ἐκχύσω τὸν ἐνδύμχόν μου πόθον καὶ τῶν τέκνων Αὐτῆς τὰ παθήματα, ἐξιστορῶν νὰ ἐπικαλεσθῶ τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας Αὐτῆς ὑπὲρ τῶν μακαρίων ψυχῶν τῶν πρὸ καὶ σιδηρῶ τελειωθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ τὰς θεοπειθεῖς δεήσεις πρὸς κατάπαυσιν δεινῶν, συμφορῶν πρωτοφανοῦς ἐν τῇ ἰστορίᾳ τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀγριότητος καὶ πρὸς διαφύλαξιν καὶ περισώσειν χιλιᾶδων ψυχῶν ἐδρισκομένων εἰσέτι μεταξὺ τῶν βαρβάρων καὶ κακοῦργων.

Διὰ τοῦ τελευταίου πρὸ τῶν τραγικῶν γεγονότων τηλεγραφημάτός μου¹, ἐπαναλαβὼν τὴν ταπεινὴν ἱκεσίαν, περὶ ἀποστολῆς πλοίων, πρὸς παραλαβὴν τῶν δικαίως πανικοβληθέντων, διετύπων τὴν ἰδέαν ὅτι ἀπεκδύομαι πάσης εὐθύνης. Ἐβλεπον μακρόθεν, Παναγιώτατε Δέσποτα, τὴν καταγιδα μαύρην καὶ ἀπειλητικὴν μωκωμένην, ἐλάμβανον ἐπ' ὄψιν τὸν ἀπάνθρωπον καὶ ἄγριον τῶν Τούρκων χαρακτήρα καὶ τὸ φιλέκδικον αὐτῶν πνεῦμα, τὸ διδακτικώτατον τῆς μαρτυρικῆς τοῦ Ἀιδινίου² πόλεως παράδειγμα καὶ μετὰ δακρύων ἀγωνίας προσέβλεπον εἰς τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι.

Ἐπὶ τὸ κράτος τοιούτων προβλέψεων καὶ αἰσθημάτων κατῆλθον ἐκ Κορδελιοῦ τὸ Σάββατον 27 τοῦ μηνὸς Αὐγούστου (9 Σεπτ.)³ καὶ περὶ ὥραν 11ην εὐρι-

1. Τὸ κείμενον τοῦ τηλεγραφήματος βρίσκεται στὸ φάκελο ΓΕ/Α' Πολιτικῆ/1922/Α5/VI Περὶ ἐκκενώσεως Μ. Ἀσίας καὶ συνομολογήσεως ἀνακωχῆς. Σὲ ἀντίστοιχα τηλεγραφήματα τῶν κατὰ τόπους ἀντιπροσώπων τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), Ὑπάτη Ἀρμοστεία Σμύρνης 1921-1922, Τμῆμα Δημοσίας Ἀσφαλείας, φάκελοι 67-70), ἡ ἀπάντησις ἦταν ὅτι οἱ πληθυσμοὶ ἔπρεπε νὰ συγκρατηθοῦν στὶς περιφέρειάς τους καὶ νὰ ἐμποδισθεῖ ἡ κἀθοδὸς τους εἰς τὴν Σμύρνην, ὅπου δὲν ὑπῆρχε εὐχέρεια στέγασης καὶ διατροφῆς τους. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τηλεγραφήματα, ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ πίστευαν ὅτι θὰ ἐγκατέλειπαν τὶς ἐστίαις τους ὀριστικά.

2. Πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ εἰς τὴν πυρπόλησιν τοῦ Ἀιδινίου ποὺ ἐγένετο μετὰ τὴν προσωρινὴ ἀποχώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, στίς 15 Ἰουνίου 1919. Ὁ Μ. Ροδᾶς (Ἡ Ἑλλάδα εἰς τὴν Μικρὰ Ἀσία, Ἀθήνα 1950, σ. 100) ἀναφέρει ἐπιγραμματικά: «Ἡ εὐήμεροῦσα πόλις τοῦ Ἀιδινίου ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν μετεβλήθη εἰς ἕνα ἀπέραντον καὶ φρικτὸν νεκροταφεῖον. . . Ὅταν ἐπανῆλθεν ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς εἰς τὸ Ἀιδίνιον μόνον πτώματα καὶ ἐρειπωμένα οἰκίας εὔρεν».

3. Σὲ ὅλο τὸ κείμενον χρησιμοποιοῦται τὸ παλαιὸν ἡμερολόγιον. Γιὰ διευκόλυνσιν τοῦ ἀναγνώστη δίνονται μέσα σὲ παρένθεσις οἱ ἡμερομηνίαι τῶν γεγονότων σύμφωνα μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιον.

σκόμην εις τὴν Μητροπόλιν Σμύρνης, ὅπου παρὰ τὸ σύνθηδες, χαρακτηριστικῶς ἐβασίλευεν ἡσυχία. Αἱ θύραι τῶν γραφείων ἦσαν κεκλεισμένοι, οἱ ὑπάλληλοι ἀπουσίαζον καὶ μόνος ὁ Ἀρχιδιάκονος ἐδέχετο εἰς τὸ γραφεῖον τοὺς ὄλλοιους προσερχομένους. Παρὰ τοῦτου μαθὼν ὅτι ὁ Ἀείμνηστος ἐν Χριστῷ ἀδελφός⁴ εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ κοιτῶνος τοῦ ἔσπευσα πρὸς συνάντησίν του καὶ εὐρῶν αὐτὸν καταγινόμενον εἰς τὴν ταξιδήτησιν τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων του, συνέστησα αὐτῷ νὰ προβῶμεν εἰς ὕστατον διάβημα παρὰ τοῖς Προξένους τῶν Δυνάμεων, ἐπ' ἐλπίδι νὰ ἐπιτύχωμεν παρ' αὐτῶν, ἀφοῦ ἤδη εἶχον ἀναχωρήσει αἱ Ἑλληνικαὶ Πολιτικαὶ καὶ Στρατιωτικαὶ Ἀρχαί⁵, τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως κατόπιν συμφωνίας καὶ ἀπογραφῆς ὄρων ὁ πρῶτιστος τῶν ὁπίων θὰ ἦτο ἡ παροχὴ γενικῆς ἀμνηστίας πρὸς πάντας τοὺς ἐκδηλώσαντας τὰ αἰσθήματα αὐτῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν κατοχὴν καὶ τοὺς πολιτικῶς κατὰ τὴν ἀντιληφνὴν τῶν Τούρκων πταίσαντας. Ἐγὼ δὲ καὶ ἐκεῖνος εἰς τοῦτο συμφωνήσας, ἡτοιμάζετο νὰ ἀναχωρήσῃ μετ' ἐμοῦ ὅπου δεῖ, ἠγγέλη πρὸς ἡμᾶς ὅτι ἀπόσπασμα τουρκικοῦ ἰππικοῦ παρακολουθούμενον ὑπὸ ἀγρίων τὴν ὄψιν, καὶ τὰς διαθέσεις ὀρσειβίων ληστῶν εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν. Οἱ ἐν τῷ ἀυλογύρῳ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς διαμένοντες χιλιάδες πρόσφυγες κατελήφθησαν ὑπὸ τρόμον καὶ οἱ θρῆνοι καὶ οἱ ὄδυμοι τῶν γυναικοπαίδων καὶ αἱ ἀπέλπιδες αὐτῶν ἐκκλήσεις κατασυνέτριβον τὴν καρδίαν μας. Προέτρεψα τότε τὸν ἀείμνηστον νὰ περιορισθῶμεν καὶ ἕως ὅτου ὁ τακτικὸς στρατὸς καταλάβῃ τὴν πόλιν καὶ ἐγκατασταθῶσιν αἱ Ἀρχαί. Κι' ἀπεδέχθη μὲν τοῦτο, ἀλλ' ἔχων ἰδιαίτερας πληροφορίας, καθ' ὅς μόλις τὴν 4ην μ.μ. ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἦτο δυνατόν νὰ φθάσωσι τὰ πρῶτα τμημάτα τῆς πρωτοπορείας τοῦ ἐχθροῦ, ἀνέβαλε τὴν ἐκ τῆς Μητροπόλεως ἔξοδον. Ματαιωθέντος οὕτω τοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Σμύρνην καθόδου μου, ἐξῆλθον τῆς Μητροπόλεως, ἵνα μεταβῶ εἰς Κορδελιό. Ἀτυχῶς ὁμως

4. Ἀναφορά στὸ Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη. (Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του, μεταξὺ ἄλλων, Χρ. Σ. Σολομωνίδη, Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος, Ἀθήνα 1971, 2 τόμοι). Οἱ Μητροπολίτες Ἐφέσου καὶ Σμύρνης συνδέονταν φιλικὰ καὶ συνεργάζονταν στενὰ. Μοιράζονταν τὶς ἴδιες βενιζελικὲς θέσεις καὶ λίγες μέρες πρὶν τὴ συνάντησιν ποὺ περιγράφεται ἐδῶ, εἶχαν ἀπειθυνῆ τὸ παρακάτω τηλεγράφημα στὸν Βενιζέλο: «Σᾶς ἐξορκίζομεν νῦνίστας ἀποφάσεις» (ΑΒ, Ἀλληλογραφία Βενιζέλου μὲ προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς (1897-1935), φάκελος 317). Ἡ ἀπάντησις τοῦ Βενιζέλου, μὲ ἡμερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1922, ἔφθασε ἀργά: «Ἐνόπιον ἐθνικῆς καταστροφῆς εἶμαι δυστυχῶς ἀνίσχυρος πρᾶξω τι. Παρακαλῶ ὑποδείξετε τί νομίζετε ὅτι δύναμαι ἐκληπαρίσαι παρὰ τῶν συμμάχων δεδομένου ὅτι οὐδέποτε στέργουσαν εἰς στρατιωτικὴν παρέμβασιν ἦτις μόνον θὰ ἦτο ἀποτελεσματικὴ» (ΑΒ, ὁ.π., φάκελος 317).

5. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἀποχώρησις τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὴν προηγούμενην, 26 Αὐγούστου (8 Σεπτεμβρίου), μὲ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἰπτακοῦ Ἀρμοστή Ἀριστείδη Στεργιᾶδη, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ὁ ἀπόπλους τοῦ Νάξου, ποὺ μετέφερε τοὺς Ἑλλήνες δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰπάτης Ἀρμοστίας.

μόλις ἔφθασα πρὸ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Πολυκάριου, ὁμοβροντία πυροβολισμῶν ριπτομένων παρὰ πολιτῶν Τούρκων, λεηλατούντων τὰ καταστήματα τῶν ὁμογενῶν ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς ὁδοῦ, μὲ ἠνάγκασε νὰ δεχθῶ τὴν ἀθροιστικῶς παρασχεθεῖσαν μοι φιλοξενίαν ἀγνώστου Φραγκισκανοῦ μοναχοῦ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Μαρίας, ὅστις προφυλάξας με ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ, ὠδήγησέ με μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν πυροβολισμῶν τῇ συνοδείᾳ Ἰταλῶν στρατιωτικῶν εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῶν Καθολικῶν, ἐν ἣ ἔτυχον ἀδελφικῆς πράγματι ὑποδοχῆς, παρὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σεβ. κ. Γκαλέγκα καὶ παρὰ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν κληρικῶν τῶν ὑπηρετούντων ἐν τῷ καθεδρικῷ Ναῷ.

Ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Ναοῦ τούτου, φρουρουμένου ὑπὸ δυνάμεως Γάλλων ναυτῶν, ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῆς φιλόνηρον λοχαγόν, κατέφηνον, ὡς ἐξηκριβώσεν ἡ ὑπηρεσία παροχῆς ἄρτου εἰς αὐτούς, δύο χιλιάδες ἑπτακόσια πενήκοντα γυναικόπαιδα. Ἐκ τοῦ κρησφυγέτου μου παρηκολούθουν τὰ ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς πέριξ συμβαίνοντα καὶ δι' ἀπεσταλμένων μου ἱερέων καθολικῶν καὶ ἄλλων φιλανθρώπων ξένων ὑπηκόων προσεπλάθουν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ φανῶ χρήσιμος. Ἡ ἐκ τοῦ κρησφυγέτου ἔξοδος ἦτο ἀπολύτως ἀδύνατος, διότι ἡ μανία τῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν κληρικῶν κυρίως, δὲν εἶχεν ὄρια καὶ ἐφρονεῖοντο οὗτοι μόλις ἐμφανιζόμενοι.

Τὸ Σάββατον τοῦτο μέχρι τῆς ἑσπέρας συνέβησαν τὰ ἐξῆς γεγονότα. Διενεργήθησαν σφαγαί, διαπραγαὶ καὶ ἀτιμώσεις μετ' ἀνηκούστου σκληρότητος, ἐν τοῖς Προαστείοις τῆς Σμύρνης, ὧν οἱ κατορθώσαντες νὰ διασωθῶσι πληθυσμοὶ κατέφηνον ἡμίγυμνοι εἰς Σμύρνην. Ἐν Βουρνόβα καὶ Βουτζᾶ, ὅπου αἱ θηριώδαι ἐξίκοιτο εἰς τὸ κατακόρυφον, δὲν ἐφείσθησαν οἱ κακοῦργοι καὶ αὐτῶν τῶν ξένων ὑπηκόων καὶ κυρίως τῶν Ἄγγλων, τὸ κατὰ τῶν ὁποίων μῖσος ἐξεδηλοῦτο ποικιλοτρόπως. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὡς ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω, ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον οἱ διακεκριμένοι κληρικοί, ὁ ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος ἐκ Βουτζᾶ ἀείμνηστος ἀρχιμανδρίτης Ἰάκωβος Ἀρχατζικάκης, σφαγὴς ἐν τῷ ἐπιτροπικῷ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ ὁ προϊστάμενος τῆς κάτω συνοικίας τοῦ αὐτοῦ προαστείου αἰδίδιμος ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος Νικολόπουλος, ὃν οἱ κακοῦργοι ἐπετάλωσαν ζῶντα εἰς τοὺς πόδας εἰς τὸ στήθος καὶ κατόπι κατέσφαξαν. Ἐφείσθησαν μόνον τοῦ ἐφημερίου Ἀρχιμανδρίτου Νήφωνος, ὅστις ὅμως, ὡς ἐπληροφορήθη, μετὰ δὴήμερον ἀπέθανεν ἐκ συγκοπῆς καρδίας⁶. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν αἱ σφαγαὶ καὶ αἱ ἀτιμώσεις καὶ αἱ καταστροφαὶ διενεργήθησαν ἐν μεγάλῃ κλίμακῃ εἰς τὴν Ἀρμενικὴν συνοικίαν Σμύρνης, ὅπου εἶχον καταφύγει καὶ πολλοὶ ὁμογενεῖς ἰδίως ἐκ τῆς ἐπαρχίας Φιλαδελφείας. Πενκοὶ πυροβολισμοὶ ἐκκορήξεις χειροβομβίδων ἠκούοντο καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ὅμιλοι δὲ γυναικοπαίδων ὁμογενῶν καὶ Ἀρμενίων κατέφευγον πανικό-

6. Ἡ ὑπογράμμιση ὑπάρχει στὸ πρωτότυπο κείμενο.

βλητοι και σχεδόν ήμίγυμνοι πρὸ τῆς καθολικῆς Μητροπόλεως, θεόθεν οἱ πρῶ-
γματι Χριστιανοπεπῶς ἐργασθέντες καθολικοὶ κληρικοὶ, ὠδήγηον αὐτοὺς πρὸς
διάσωσιν εἰς διάφορα καθολικὰ ἱδρύματα.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν περὶ ὥραν 2αν μ.μ. ἀστυνόμος προσελθὼν παρὰ τῶ ἐν τῇ
Μητροπόλει παραμείναντι καὶ μὴ προφθάσαντι νὰ κρηβῆ προσωρινῶς ἀειμνή-
στῳ Μητροπολίτῃ Σμύρνης κυρῷ Χρυσόστομῳ διέταξεν αὐτὸν νὰ μεταβῆ παρὰ
τῷ Φρουράρχῳ Συνταγματάρχῃ Σαλιχ Ζεκή, ἔχοντι νὰ ἀνακοινώσῃ διαταγὰς.

Ἄνευ ἀντιρρήσεως ἐπιβάς οὗτος ἀμάξις, μετέβη εἰς τὸ Διοικητήριον, ὅπου
ἐγένετο φιλοφρόνως δεκτὸς παρὰ τοῦ Φρουράρχου διατάξαντος αὐτὸν νὰ ἐκδώσῃ
ἐγκύκλιον, ἵνα καθησυχάσῃ τοὺς Χριστιανούς καὶ προτρέψῃ αὐτοὺς νὰ παραδώ-
σωσι τὰ ὅπλα καὶ τοὺς κεκρυμμένους Ἕλληνας ἀξιωματικούς καὶ στρατιώτας.
Δι' αὐτοκινήτου παραχωρηθέντος παρ' Ἀμερικανοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ Ναυτικοῦ,
τυχαίως ἐκεῖ παρευρεθέντος, ἐπέστρεψεν ὁ αἰδιμος εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ
ἐργασθεὶς μετὰ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ συνέταξε καὶ ἀντέγραψεν εἰς πολλὰ ἀντί-
γραφα ἐγκυκλίους σχετικὰς πρὸς τὴν ἣν εἶχε λάβει διαταγὴν καὶ ἐτοιχοκόλλη-
σεν αὐτάς διὰ τοῦ ὑπέρτερου του εἰς τὰ κεντρικώτερα μέρη τῆς Σμύρνης. Κατά-
κοπος ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ ἐκ τῶν προηγηθεισῶν ἐπὶ τόσας ἡμέρας
ταλαιπωριῶν καὶ ἀγρυπνιῶν, περὶ ὥραν 7ην μ.μ. ἠθέλησε νὰ ἀναπαυθῆ. Μετὰ
παρέλευσιν ὅμως ὀλίγων λεπτῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὸ γραφεῖον του καὶ λαβὼν
ἀνὰ χεῖρας τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ἐμελέτα πλήρως λύπης καὶ ὀδύνης, ὅτε τὴν 7:30
μ.μ. ἐσταμάτησε πρὸ τῆς Μητροπόλεως αὐτοκίνητον στρατιωτικὸν συνοδενό-
μενον ὑπὸ δύο λογαφῶρων ἱππέων Τούρκων. Ὁ ἐν τῷ αὐτοκινήτῳ ἀστυνόμος
ἀνελθὼν εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Μητροπολίτου ἀνεκοίνωσεν αὐτῷ ὅτι κατὰ διατα-
γὴν τοῦ αὐτοῦ Φρουράρχου καλεῖται εἰς τὸ Φρουραρχεῖον αὐτὸς καὶ δύο ἢ τρεῖς
ἐκ τῶν προκρίτων. Εὐρειαὶς πρὸ τῆς τοιαύτης ἀξιώσεως ὁ ἀειμνήστος διέταξε
καὶ ἐκάλεσαν τοὺς ἐκ τῶν Δημογερόντων ἀγαπητοὺς ὡς ὑπέθετε παρὰ τοῖς
Τούρκοις ἀειμνήστους Νικόλαον Τσουρουκτσόγλου καὶ Δ. Κλιμάνογλου⁷, μεθ'
ὧν συνοδεῖα τοῦ ἀστυνόμου καὶ τῶν ἱππέων μετέβη εἰς τὸ Διοικητήριον. Τί ἐν

7. Ὁ Ν. Τσουρουκτσόγλου ἦταν γνωστὸς δημοσιογράφος τῆς Σμύρνης καὶ ἐκδότης τῆς
γαλλόφωνης καθημερινῆς ἐφημερίδας *Réforme* ἀπὸ τὰ 1900. (Γιὰ τὴ δράσιν τῆς ἐφημερίδας,
Χρ. Σ. Σολομωνίδη, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη*, Ἀθήνα 1959, σ. 245-7). Ἀκολού-
θησε πανεπιστημιακὴ σπουδὴς στὸ Μόναχο ὅπου ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς Νομικῆς
καὶ εἶχε συμφωτητὴ τὸν ἀργότερα Κάιζερ Γουλιέλμου (Χρ. Σ. Σολομωνίδη, *ὁ.π.*, σ. 197-8).
Ἐνῶ ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ν. Τσουρουκτσόγλου
συνόδευσεν τὸ Μητροπολίτη Χρυσόστομο καὶ ἦταν παρὼν στὴ συνάντησιν μὲ τὸν Νουρεντὶν
πασά, ὑπάρχει μίαν σύγχυσιν γύρω ἀπὸ τὸ δεύτερον δημογέροντα τῆς συνοδείας. Οἱ περισ-
σότερες πηγὴς ἀναφέρουν τὸ δημογέροντα Δ. Κλιμάνογλου ἐνῶ ἄλλες (π.χ. Μ. Ροδᾶς,
ὁ.π., σ. 358) ἀναφέρουν τὸν Σ. Κιουρπάσγλου. Ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητές, ὁ
Μ. L. Smith (*Ionian Vision*, Λονδίνο 1973, σ. 308), χωρὶς νὰ δίνει ὀνόματα, γράφει ὅτι ὁ
Χρυσόστομος συνοδεύταν ἀπὸ τρεῖς δημογέροντες.

τῷ Διοικητηρίῳ ἐγένετο οὐδείς μέχρι σήμερον ἔμαθεν⁸. Οἱ ἐν τῇ Μητροπόλει μετ' εὐνοίῃτῳ ἀνησυχίας ἀνέμενον τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ, ὅτε τὴν 10:30 μ.μ. λαμβάνουσι σημεῖωμα τοῦ αὐοιδίμου δι' ἀστυνόμου ἀποσταλῆν καὶ ἀπευθυόμενον πρὸς τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ, ἔχον οὕτω: «Ἀδελφὲ Εὐγένιε, ἐκρατήθημεν ἐγὼ μὲν ὡς πρόεδρος, οἱ δὲ λοιποὶ ὡς μέλη τῆς Ἀμύνης. Εἰδοποιήσατε τὰς οἰκογενεῖας αὐτῶν.»⁹ Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ τελευταῖον ἴχνος τῆς ζωῆς τοῦ ἀξιωμακαρίστου τούτου Ἱεράρχου!!! Αἱ πληροφοροῖαι αἱ συλλεγεῖσαι τὴν ἐπομένῃ ἐκ διαφόρων πηγῶν ἐβεβαίουν Πᾶσα ὅτι κατεδόθη οὗτος εἰς τὸν ὕγλον, ὅστις διαπομπεύσας καὶ καταβασανίσας αὐτόν, διεμέλισε τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ εἶτα περιέφερεν ἐν θριάμβῳ τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ ράβδον ἀνὰ τὰς Τουρκικὰς συνοικίας, διαλαλῶν τὴν «παραδειγματικὴν τιμωρίαν κιαφίρ, προδοτικῶς πρὸς τοὺς Τούρκους πολιτευθέντος». Οὕτως ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ Ἀρχιερεὺς, διανύσας τὸν θεοφιλεῖ ἁγίου βίον ἐν ἀρεταῖς καὶ ἀγιότητι, περιπαθῶς ἀγαπήσας τὴν Ἐκκλησίαν, ἀγωνισθεὶς καλλιπῶς ὑπὲρ τοῦ Ἐθνους καὶ πρωτοστατήσας ἐν παντὶ ἔργῳ, τιμῶντι λειτουργὸν πραγματικὸν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐγένετο, κατὰ τὰ περὶ αὐτοῦ προφητικῶς ὑπὸ τοῦ πνεύματος εἰρημένα, πιστὸς ἄχρι θανάτου καὶ ἐδόθη αὐτῷ ὁ στέφανος τῆς ζωῆς. «Ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία, θρηνοῦσα ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ διαπρεποῦς Ἀδτῆς λειτουργοῦ», εἶναι, δὲν ἀμφιβάλλω, ὑπερήφανος διὰ τὸ μακάριον αὐτοῦ τέλος, τὸ ἐπισφραγίσαν βίον χριστιανοπερεπῆ, πλήρη ἐργασίας ἀκαμάτου καὶ μόχθων ὑπερανθρώπων. Ὁ μισθαποδότης τοῦ Κυρίου ἄς προσδεχθῆ αὐτόν εἰς τὴν αἰώνιον ἀνάπαυσιν!

Ὅτω διήλθε, Παναγιώτατε Δέσποτα, ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν ἐπομένην, Κυριακὴν, ἐνῶ οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἡμῶν ἐσίγουν καὶ ἀντ' αὐτῶν ἤκούοντο οἱ θρήνοι καὶ οἱ γόοι τῶν ἀτυχῶν θυμάτων τῶν τουρκικῶν θηριωδιῶν, ὄμιλος βασιβοζούκων καὶ στρατιωτῶν ἐν βλασφημίαις καὶ ἀπειλαῖς ἀνεξήτητι τὴν ἐμὴν ταπεινότητα ἐν Κορδελιῷ¹⁰. Ἠλείουν τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα ἀνδρὸν παρουνισαζόμενῃ ἐπὶ τῇ βεβαιώσει τῶν γειτόνων ὅτι εὐρισκόμην ἐν Σμύρῃ ἐλεηλάτησαν τὴν οἰκίαν μου, φεισθέντες μόνον τῆς Μητροπόλεως, κατεδίωξαν, εὐτυχῶς ἀνεπιτυχῶς, τὸν νεώτερον ἀδελφόν μου καὶ δομήσαντες εἶτα τῇ βοήθειᾳ τῶν ἐντοπιῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀρμενικὴν Συνοικίαν παρεδόθησαν εἰς ἀηλεῖς σφαγὰς, εἰς ἀτιμώσεις παρθένων καὶ γυναικῶν καὶ εἰς διαπραγὰς, μεταβαλόντες οὕτως ἐντὸς ὀλίγων ὥρῶν εἰς Ἀδην τὴν τέως ἀνθοῦσαν καὶ ἐν τῇ χαρᾷ βεβυθι-

8. Ἡ στιχομυθία μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν ἀντιπάλων σώθηκε ἀπὸ τὸ θρύλο καὶ ἀναφέρεται στὶς περισσότερες ἐξιστορήσεις τῶν γεγονότων σὰν πραγματικὸς διάλογος (Γιὰ παράδειγμα, Μ. Ροδᾶ, ὁ.π., σ. 358, R. Puaux, *Les derniers jours de Smyrne*, Παρίσι 1923, σ. 10-1).

9. Ὁ Ν. Τσουροκτσόγλου κατόρθωσε, ἄγνωστο πῶς, νὰ στείλει καθησυχαστικὸ σημεῖωμα στὴ σύζυγόν του. Τὸ σημεῖωμα διασώθηκε καὶ δημοσιεύεται μετὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ δημοσιογράφου στὸ ἔργο τοῦ Χρ. Σ. Σολομωνίδου, Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη, σ. 199.

10. Γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν πυρκαγιὰ στὸ Κορδελιό, R. Puaux, ὁ.π., σ. 10-1.

σμένην Κοινότητα ταύτην. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, λεηλατήσαντες πρῶτον τὰς οἰκίας ἄλλοι ὄμιλοι κακοποιῶν μετὰ στρατιωτῶν τοῦ Κεμάλ, ἐπυρπόλησαν τὴν Ἑλληνικωτάτην παρὰ τὴν Σμύρνην κομποπολιν τοῦ Κουκλουτζᾶ.

Ἐκ τῶν ὁρέων τῆς Μικρασίας καὶ ἰδίως τοῦ Τιμόλων καὶ τῆς Μεσωγίδος κατῆλθον βαθμηδὸν εἰς Σμύρνην πάντες οἱ λησταὶ ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὴν θηριωδίαν δὲν ἠδυνήθη νὰ δαμιάσῃ τριετῆς σύντονος καταδιώξις τῶν Ἑλληνικῶν ἀποσπασμάτων. Μετ' αὐτῶν ὅλη ἡ μυρμηκία τῶν Τούρκων τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὑπερεπλήρωσε τὴν Σμύρνην. Τὴν πρῶτην ἐκ μέρους αὐτῶν ἐπίθεσιν ὑπέστησαν οἱ ἐν ταῖς ἀλλοδαπῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἐν ἄλλοις δημοσίοις οἰκίμασι καταφυγόντες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὁμογενεῖς καὶ Ἀρμένιοι πρόσφυγες. Δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὰς ἀπέλειπας κραυγὰς τῶν ἀτυχῶν τούτων! Τί δὲ ὑπέστησαν ὅτιοι εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγραφῇ ἔνταῦθα. Πᾶν ὅ,τι εἶχον οἱ δυστυχεῖς πολύτιμον καρπὸν τόσων ἐτῶν ἐργασιῶν καὶ μόχθων ἀφηρέθη βιαίως, οἱ ἀνθιστάμενοι ἐφορεῖοντο ἀμέσως, αἱ εὐειδέστεροι παρθένοι καθ' ὀμίλους ἀπὴγοντο ἄλλαι δὲ ἠτιμάζοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν γονέων ἢ τῶν ἀδελφῶν αὐτῶν, ἐξ ὧν πολλοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνεχθῶσι τὸ φρικτῶδες τοῦτο θέαμα, ἠτύοκτόνουν, ἀποσπῶντες τὰς μαχαίρας καὶ τὰ πυροβόλα τῶν δημίων. Ἱερεῖς καθολικοὶ, οὐδὲ παρακαλέσας ἀπέστειλα εἰς τοὺς τόπους τῶν τραγωδιῶν τούτων, μοι διηγήθησαν τὰ συμβάντα, προσθέσαντες ὅτι ἡ παρουσία αὐτῶν συνετέλεσεν εἰς προσωρινὴν τοῦ κακοῦ κατάπαυσιν. Ἡ διαρπαγὴ τῶν καταστημάτων τῆς ἀγορᾶς ἐσυνεχίσθη καὶ τὴν ἡμέραν ταύτην, τὴν δὲ νύκτα πυκνοὶ πυροβολισμοὶ καὶ ἐκκορήξεις χειροβομβίδων ἐκράτουν τοὺς πάντας ἐν τρόμῳ.

Ἐνῶ δὲ πάντες ἀνεμῶμεν τὴν Δευτέραν (29ην τοῦ αὐτοῦ μηνός) (11 Σεπτ.) νὰ δοθῇ πέρασ εἰς τὰ ἀνήκουστα ταῦτα τῶν χριστιανῶν μαρτύρια, διότι Τουρκικὸς Στρατὸς τακτικὸς, δυνάμει συντάγματος, μετὰ τοῦ περιφημοῦ Νουρεδδίν πασᾶ¹¹ εἶχεν εἰσέλθει τὴν νύκτα εἰς τὴν πόλιν, ἐβλέπομεν τὴν πρωτὰν κατά-

11. Ὁ Νουρεντίν πασάς, ἐπικεφαλῆς τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Σμύρνης ὡς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1918, ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ βαλῆ στοῦ Βιλαέτι Ἄιδινίου ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακομὴν τοῦ Μούδρου. Δημοφιλὴς ἀνάμεσα στοῦ τουρκικοῦ στοιχείου τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴν συμμετοχὴν του εἰς τὴν μάχην τοῦ Κουτ-ελ-Ἀμάρ, ποῦ ἔληξε μὲ σημαντικὴν ἤτταν τῶν Ἀγγλων, ἐσπευσε νὰ ἰδρύσῃ Σύνδεσμον Ἐφεδρῶν Ἀξιωματικῶν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ νὰ ὀργανώσῃ μυστικὰς εὐοπλεῖς ομάδας στοῦ Βιλαέτι Ἄιδινίου. Οἱ ομάδες αὐτὲς καταδίωκαν καὶ τρομοκρατοῦσαν τὸ χριστιανικὸν εἰς τὴν περιοχὴν καὶ ἡ δράσιν αὐτὴν ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους ποῦ ὀδήγησαν τὸ Συνέδριον τῆς Εἰρήνης νὰ πάρῃ τὴν ἀπόφασιν γιὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Σμύρνην, τὸν Μάιον τοῦ 1919.

Ἐπεὶ ἀπὸ ἐντονα διαβήματα τῶν Συμμάχων Ὑπέτων Ἀρμοστῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ λίγο πρὶν τὴν ἑλληνικὴν ἀπόβασιν, ἡ Ὑψηλὴ Πύλις ἀναγκάστηκε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Νουρεντίν, τοποθετώντας εἰς τὴν θέσην τοῦ βαλῆ Ἄιδινίου τὸν Ἰζέτ μπέη, παλιὸ διπλωμάτην.

Τὸν Μάιον τοῦ 1919, ὁ Νουρεντίν —ξεχνώντας παλαιότερας διαμάχας— ἀκολούθησε τὸν Μ. Κεμάλ εἰς τὴν Ἀνατολίαν καὶ πῆρε ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Κεμαλικοῦ ἀγώνου.

πληκτοι ἐν τῇ Γαλλιστὶ ἡμιφύλλῳ ἐκδοιδομένη ἐφημερίδι «Λεβὰν»¹² ἀπειλητικὰς τοῦ πασᾶ τούτου ἐγκυκλίουσ καὶ δὲν ἠργήσαμεν νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐτρέπη ἢ κατάστασις καὶ ὅτι τὰ εἰσελάσαντα στρατεύματα ἐνεφοροῦντο ὑπὸ τοῦ θηριώδους πνεύματος, τὸ ὅποιον διακρίνει τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν. Οἱ φόνοι τῆν ἡμέραν ταύτην ἦσαν τόσον πολυάριθμοι ὥστε οἱ ἐξεληθόντες πρὸς προμήθειαν ἄρτου διὰ τὸν καταφυγόντα εἰς τὰ θρησκευτικὰ καθιδρύματα καθολικῶν ἱερεῖς ἐπέστρεψαν περὶτρομοί, εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν γέρονσ σεβάσιμοσ, προϊστάμενοσ τῆσ καθολικῆσ Ἐκκλησίασ τοῦ Γκιὼζ-τεπέ, καταφυγὼν τῆν ἡμέραν ταύτην εἰς τὴν Μητρόπολιν του, δὲν ἠδύνατο ἐπὶ ὥραν νὰ ἀρθρώσῃ λέξιν, καὶ ἐθρήνη διαρκῶσ καὶ κατείχετο ὑπὸ νευρικῆσ κρίσειωσ διότι εἶδε τόσασ θηριωδίασ!

Εἶναι δὲ νῦν εὐκαιρον, Παναγιώτατε Δέσποτα, νὰ ἐξάρω τῆν ἐν χριστιανικῇ ἀταπαρνήσει ὑπὸ τῶν καθολικῶν ἱερέων ἐπιτελεσθεῖσαν ἐργασίαν. Τὰ καθιδρύματα αὐτῶν ἦσαν ἀνοικτὰ διὰ πάντα ἐπιθυμοῦντα νὰ καταφύγῃ εἰσ αὐτὰ. Κατὰ προχειροὺσ ὑπολογισμοὺσ περὶ τὰσ ἐξήκοντα χιλιάδασ χριστιανῶν εἶδρον ἄστυλον ἐν τοῖσ καθιδρύμασι τούτοισ ἐν τε τῇ πόλει τῆσ Σμύρνησ καὶ ἐν τοῖσ προαστείοισ. Περὶ πάντων δὲ τούτων ἀδελφικῶσ ἀυτόχρημα προνοῶν οἱ ἀξιέπαινοι οὔτοι τοῦ Χριστοῦ ἐργάται, μὴ παραλείποντεσ καὶ φάρμακα νὰ παρέχωσιν εἰσ τοὺσ ἀσθενοῦντασ. Αἱ δὲ μοναχαὶ τῶν διαφόρων ταγμάτων καὶ ἰδίᾳ αἱ ἀδελφαι τοῦ ἐλέουσ, μόναι ἄνευ προστασίασ τινόσ, καθ' ὅσον δι' αὐτὰσ δὲν διετέθησαν φρουροὶ ξένοι στρατιῶται, περιερχόμεναι τὰσ ὁδοὺσ περισυνέλεγον διὰ φορεῖων καὶ διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν μετέφερον εἰσ τὰ διάφορα Νοσοκομεῖα τοὺσ τραυματίασ καὶ τοὺσ ἀσθενεῖσ καὶ περιέθλιπον τὰ ἐγκαταλελειμμένα παιδία, προκαλοῦσιν οὕτω τὸν θανάσμον πάντων. Εἶδρον δὲ τινεσ ἐξ αὐτῶν ἀτυχῶσ τὸν θάνατον ἐν τῇ ἐκτελέσει τούτον ἱεροῦ καθήκοντοσ.

Ἐκ παραλλήλου πρὸσ τοὺσ ἀνωτέρω καὶ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου καὶ τῆσ αὐτῆσ ἀταπαρνήσειωσ εἰργάσθησαν καὶ οἱ Ἄμερικανοὶ Ποιμένες τῶν Διαμαρτυρομένων, ἐξ ὧν ὁ διευθυντῆσ τῆσ ἐν Παραδείσῳ Ἄμερικανικῆσ Σχολῆσ κ. Μακλαχλὰν¹³

Παράλληλα, οἱ ὁμάδεσ ποὺ εἶχε ὀργανώσει στὴν περιοχὴ τῆσ Σμύρνησ ὑποδέχτηκαν τὸν ἐλληνικὸ στρατὸ πρωτοστατώντασ στὰ αἱματηρὰ ἐπεισόδια στίσ 15 καὶ 16 Μαΐου τοῦ 1919.

Σὰν Διοικητῆσ τοῦ Πρώτου Σώματοσ τοῦ Κεμαλικοῦ στρατοῦ μπῆκε στὴ Σμύρνη στίσ 28 Αὐγούστου 1922 καὶ ἀνέλαβε γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὴ διοίκησῃ τῆσ, ἔτοιμοσ νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῆσ ἔξωσῆσ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχε ἀφήσει ἀτέλειωτο στὰ 1919.

12. Ἡ γαλλόφωνη ἐφημερίδα *Levani* κυκλοφόρησε στὴ Σμύρνη τὸν Νοέμβριο τοῦ 1918, ἀμέσωσ μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου, ἀπὸ ὁμάδα Λεβαντίνων. Ἀποτέλεσε τὸ κατεξοχῆν ἱταλοτουρκικὸ δημοσιογραφικὸ ἔργανο. Ἐξέκκοιούθησε τὴν ἐκδοσῃ τῆσ ὡσ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1938 μὲ διευθυντῆ τὸν Σιρρῆ μπέη, ποὺ ἀργότερα ἔγινε ἐκδότῆσ τῆσ γνωστῆσ *Halkin Sesi*.

13. Λεπτομερικῆ περιγραφῆ τῆσ κακοποίησησ τοῦ δόκτορα MacLachlan, προέδρου τοῦ Ἄμερικανικοῦ Κολλεγίου, ἀπὸ Τούρκουσ στρατιῶτεσ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ὑπάρχει στὸ ἔργο τοῦ Ἄμερικανοῦ Προξένου στὴ Σμύρνη τὸν καιρὸ τῆσ καταστροφῆσ G. Horton, *The Blight of Asia*, Ἰνδιανῶπολισ 1926, σ. 138-40.

μέχρι θανάτου ἐκακοποιήθη παρὰ τῶν Τούρκων, θελήσας νὰ ἐλέγξῃ αὐτοὺς διὰ τὰς διαπραττομένας θρηϊωδίας. Πρὸς πάντας τούτους οἱ δυστυχεῖς θὰ εἴμεθα αἰωνίως ἐγγνώμονες.

Ἡ Τρίτη καὶ Τετάρτη (30 καὶ 31 Αὐγούστου) (12 καὶ 13 Σεπτ.) διέρρευσεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Αἱ ἄγριαι σκηναὶ ἐπαναλαμβάνοντο, αἱ δὲ νύκτες ἦσαν νύκτες κολάσεως καὶ ὑπὸ τὸ σκότος αὐτῶν ἐξελίχθησαν σκηναὶ ἀφαντάστου ἀγριότητος.

Ὀδεδμία οἰκία ἔμεινεν ἀνέπαφος κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας. Μετὰ τὴν διαπαγὴν αὐτῶν καὶ τῶν περιουσιῶν τῶν ἐνοίκων καὶ τῶν εἰς αὐτὰς καταφυγόντων, ἐπηκολούθει ἡ ἀτίμωσις. Δέκα, εἴκοσι καὶ τριάκοντα πολλάκις κακοῦργοι ἠτίμαζον μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παρθένον καὶ τώρα, ἐνταῦθα εὐρισκόμενος, κατ' ἑκατοντάδας ἐκδίδω πιστοποιητικὰ δι' ἀτυχεῖς κόρας ἀπωλεσάσας κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὅ,τι ἐπὶ τῆς γῆς εἶχον πολύτιμον καὶ ὧν τὰ ὀνόματα δι' ἐδνοήτους λόγους παρασιωπῶ. Ἐν τῇ δὲ Μοσκὸβ τῆς Σμύρνης παρὰ τὸ Ἑλληνικὸν Νοσοκομεῖον τὸ κακὸν προσέλαβε τοιαύτην ἔντασιν ὥστε ἀθροαὶ ἐσημειώθησαν αὐτοκτονίαι, συγκινήσασαι μέχρι τοιοῦτου σημείου καὶ αὐτὰ τὰ ἀνθρωπώμορφα τέρατα, ὥστε πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐγκαταλείποντες τὰ θύματα αὐτῶν ἐτάχθησαν φρουροὶ πρὸ τῶν οἰκιῶν, ἀποτρέποντες ἄλλους ἐπιδρομεῖς. Ἐν τῷ Προαστείῳ δὲ τοῦ Βαϊρακλή ἑκατοντάδες παρθένων ἐρρίφθησαν ὁμοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνίγησαν, ἵνα μὴ περιπέσωσιν εἰς τὰς χεῖρας τῶν δικτῶν.

Εἶναι ἀδύνατον, Παναγιώτατε Δέσποτα, νὰ ἐπεκταθῇ τις εἰς λεπτομερεῖας ἐπὶ τῶν συμβάντων ἕκαστος χριστιανὸς ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἱστορίαν, ἱστορίαν φρίκης καὶ μαρτυρίων καὶ μόνον συλλογὴ διηγήσεων τοιούτων (ὡς ἦδη ἤρξατο πράττουσα ἡ ἐνταῦθα ἐφημερὶς «Νέα Ἡμέρα») δύναται νὰ παράσχῃ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν διαδραματισθέντων.

Τὴν Τετάρτην (31ην Αὐγούστου) (13 Σεπτεμβρίου) ἐπληροφόρηθη ὅτι ἐπὶ περίπου χιλιάδες γυναικοπαίδων Ἀρμενίων ἐνεκλείσθησαν ἐν τῷ ἀδολογρῳ τοῦ καθεδρικοῦ ἀρμενικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἀπὸ τριῶν ἡδὴ ἡμερῶν πολιορκούμενα ὑπὸ τῶν Τούρκων διετέλουν ἐν ἀπογνώσει ἄνευ ἄρτου καὶ ὕδατος. Πρὸς ἀτίμασιν, ἀπογύμνωσιν καὶ σφαγὴν αὐτῶν εἶχον ὀρμήσει ἤδη ἀπὸ τῆς Κυριακῆς στρατιῶται καὶ πολῖται Τούρκοι, ἀλλ' οἱ γενναῖοι νέοι ἀντέταξαν ἄμνην διὰ πυροβόλων καὶ χειροβομβίδων καὶ ἠράγκασαν τοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ σταθῶσιν εἰς ἀπόστασιν.

Μόλις ἐπληροφόρηθη τοῦτο ὡς καὶ ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἀρχιεπίσκοπος εἶχε καταφύγει εἰς καθολικὸν ἴδρυμα καὶ ἐπομένως δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ τι ὑπὲρ αὐτῶν, παρεκάλεσα τοὺς καθολικὸς ἱερεῖς τοῦ Μητρο. ναοῦ καὶ δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ γραμματεὺς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δὸν Δελεμπιάνι καὶ ὁ ἱερεὺς Δὸν Σκαλαρινο, ἔσπευσαν πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν καὶ μετὰ πολλὰς διαπραγματεῦσεις κατόρθωσαν νὰ περισώσωσι πράγματι τὰς χιλιάδας ταύτας τῶν γυναικοπαίδων καὶ νὰ εγκαταστήσωσιν αὐτὰς ἐν ἀσφαλείᾳ εἰς τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν καθιδρόματα.

Ἄλλ' ἡ Θεία Πρόνοια μᾶς ἐπεφύλασσε τραγικώτερα γεγονότα. Τὴν 3ην ἀκριβῶς μεταμεσημβρινῆν ὥραν τῆς Τετάρτης (31 Αὐγ.) πυρκαϊὰ ἐξεροράγη ἐν τῇ ἀρμενικῇ συνοικίᾳ. Κατ' ἀρχὰς ἐθεωρήθη αὕτη τυχαία καὶ οὐδεὶς ἀνησύχησε τοσοῦτε μᾶλλον ὅσῳ τὸ ἄριστα κατηρτισμένον πυροσβεστικὸν σῶμα ἔσπευσεν ἐπὶ τόπου καὶ εἰργάζετο ὑπερανθρώπως πρὸς καταστολὴν τοῦ πυρός. Ἄλλ' αἱ προσπάθειαι τῶν καλῶν τούτων ἐργατῶν τοῦ καθήκοντος προσέκρουον εἰς ἀνπερβλήτους δυσχερείας. Οἱ σωλῆνες τῶν ὕδάτων ὡς διὰ μαγικῆς χειρὸς ἐδρέθησαν αἴφνης διεορηγμένοι καὶ εἰς πλείστα ἄλλα τῆς πόλεως σημεῖα ἐσημειώθησαν πυρκαϊαί. Τὸ πῦρ οὕτως ἐλάμβανε τρομακτικὰς διαστάσεις. Πυκνὸς μαῦρος καπνὸς ἐκάλυπτεν ἀποπνυκτικῶς τὸν ὁρίζοντα, θερμότης ἀφόρητος ἀνεπτύχθη καθ' ὅλην τὴν πόλιν, ἐκκρήξεις συχναὶ χειροβομβίδων ἐμπορηστικῶν καὶ πυκνοὶ πυροβολισμοὶ ἐνέσπειραν τὸν πανικὸν εἰς τοὺς ἐν τοῖς διαφόροις οἰκήμασι καταφυρόντας ἀνυχτεῖς. Οἱ πυροσβέσται βλέποντες τὸ ἀδύνατον τῆς περιστολῆς τοῦ πυρός καὶ σχόντες ἀρεκτὰ θύματα ἐκ τῶν ἐκκρήξεων τῶν χειροβομβίδων καὶ τῶν πυροβολισμῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ συμπτυχθῶσιν εἰς τὰ ἀπώτερα φυλακεῖα αὐτῶν καὶ εἶδον αὐτοὺς ἐκ τοῦ κρησφυγέτου μου διερχομένους περὶ τὴν 9ην ἔσπερινῆν ὥραν, ἡμιγύμους καὶ ἡμιθανεῖς ἐκ τοῦ κόπου. Τὸ παμφάγον στοιχεῖον ἀφέθη οὕτως ἐλεύθερον νὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἀποτελειώσῃ τὸ καταστρεπτικὸν αὐτοῦ ἔργον. Βαρεῖα ὀσμὴ πετρελαίου καὶ βενζίνης ἐπρόδιδε τὰς τουρκικὰς προσπάθειας πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ (!) καὶ ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην αἱ Ἑλληνικαὶ συνοικίαι τῆς Σμύρνης ἐγένοντο παρανάλωμα τοῦ πυρός καὶ τὰ γυναικόπαιδα ἔξαλλα ἔτρεχον πρὸς τὴν προκυμαίαν, πρὸς τὴν Πούνταν καὶ πρὸς τὰ προάστεια, προσπαθοῦντα νὰ διασωθῶσιν ἀπὸ τοῦ νέου ἀκαταμαχίτου ἐχθροῦ. Τὸ θέαμα ἦτο τραγικώτατον καὶ τὴν πραγματικότητα ἐπέτεινεν ἡ ἀπηνῆς τῶν φεγγόντων καταδίωξις ἐκ μέρους τοῦ ὄχλου καὶ τοῦ στρατοῦ, ὅστις ἐσταμάτα τοὺς ἀνυχτεῖς καθ' ὁδόν, ἀφήρει τὰ χρήματα, κοσμήματα καὶ πᾶν πολύτιμον καὶ μέγρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐξωρούχων καὶ ὑποδημάτων.

Περὶ τὴν 11ην νυκτερινῆν ὥραν ἡ πυρκαϊὰ προσήγγισεν εἰς τὸ κρησφύγετόν μου. Μετὰ σύσκεψιν μετὰ τῶν καθολικῶν ἱερέων ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐκκενώσωμεν ἐν τάχει τὴν αὐλὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὕτω δύο χιλιάδες ἑπτακόσια πενήκοντα γυναικόπαιδα, ἀποτελέσαντα μακρὰν πυκνὴν σειρὰν ἀνυχεστάτων πλασμάτων, ἐτέθησαν εἰς κίνησιν ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ κατευθυνόμενα εἰς τὴν προκυμαίαν, ἵνα τεθῶσιν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Προξενείων καὶ τῶν ξένων ἀγνημάτων. Ὡς ὀπισθοφυλακὴ αὐτῶν ἐτάχθημεν μετὰ τῶν καθολικῶν ἱερέων καὶ τοῦ ἀποσπασματος τῶν Γάλλων ναυτῶν. Μόλις ὁμως ἐξῆλθον τοῦ ἀδολογύρου τῆς Ἐκκλησίας εὐρέθη ἄντιμέτωπος ἀποσπασματος ἰσχυροῦ Τουρκικοῦ πεζικοῦ, διαθέτοντος δύο πυροβόλα, ἅτινα συνεχῶς ἔβαλλον πρὸς τὰς ὁδοὺς, θεῶθεν δρομαίως διήρχοντο ἔξαλλα ἐκ τοῦ δρόμου γυναικόπαιδα φέροντα ἐπ' ὤμων ἀπομεινάρια ἀποσκευῶν των.

Ἀνὲν ἐκρατήθην τότε καὶ μολονότι προφανέστατον διέτρεχον κίνδυνον, ἐτόλ-

μησα να πλησιάσω τὸν ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματικὸν καὶ παρακαλέσω αὐτὸν νὰ φεισθῆ ἄθῳων καὶ ἀκάκων πλασμάτων, ἐπιζητούντων σωτηρίαν. Μετὰ χαρακτηριστικῆς ἡρεμίας μοι ἀπήντησεν ὅτι πυροβολεῖ κατὰ κλεπτῶν διαρπαζόντων περιουσίας! Ἐνῶ δὲ ἐλέγοντο ταῦτα διῆλθε πρὸ ἡμῶν δρομαίως Τούρκος στρατιώτης κρατῶν δύο δοχεῖα πετρελαίου ἢ βενζίνης. Ἐπέστησα τὴν προσοχὴν τοῦ ἀξιωματικοῦ ἐπὶ τούτων, ἀλλ' ἐκεῖνος μοι ἀπήντησεν ὅτι «εἶναι δικὸς μὲς μεταφύρον ἕδωρ πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρός»!!!!¹⁴ Ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ἐξηκολογήσαμεν τὴν πρὸς τὴν προκυμαίαν ὁδὸν διὰ τῆς στενῆς ὁδοῦ Ρόδων ἐνῶ αἱ ἐκατέρωθεν οἰκίαι ἐκαίοντο, ἠναγκασμένοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νὰ σταματῶμεν, ἵνα παραμερίσωμεν πτόματα καὶ συνδράμωμεν καύμενα γυναικόπαιδα. Πρὸ τῆς κλινικῆς τοῦ κ. Ψαλτώφ¹⁵ οἱ συνοδεύοντες ἡμᾶς Γάλλοι στρατιῶται ἀπεχώρησαν ἵνα βοηθήσωσι τοὺς εἰς ἄλλα θρησκευτικὰ καθιδρύματα καταφυγόντας καὶ οὕτως ἡμεῖς μόνοι μετὰ μυρίους κινδύνους, προσκροῖοντες διαρκῶς ἐπὶ πτωμάτων καὶ ἠναγκασμένοι ἔστιν ὅτε νὰ πατῶμεν ἐπ' αὐτῶν, διότι ἦτο κεκαλυμμένη ἐξ αὐτῶν ἡ ὁδός, ἐφθάσαμεν εἰς τὴν προκυμαίαν, ὅπου ἐνομιζόμεν ὅτι θὰ εἴμεθα ἀσφαλεῖς. Ἀτυχῶς ἡ πυρκαϊὰ δὲν ἤργησε νὰ φθάσῃ καὶ μέχρι τοῦ νέου ἡμῶν καταφυγίου. Περὶ ὧραν 2αν μετὰ μεσονύκτιον τὰ ἐπὶ τῆς προκυμαίας οἰκοδομήματα ἤρξαντο καύμενα. Σκληραὶ τότε ἀπεριγράφτῳ τραγικότητος διεδραματίζοντο. Ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐπὶ τῆς Προκυμαίας εἶχον συσσωρευθῆ κατὰ τοὺς μετριοτάτους ὑπολογισμοὺς ψυχαὶ ἄνω τῶν τριακοσίων χιλιάδων καὶ πλὴν τούτων, ἀποσκευαί, σχηματίζουσαι ὀλοκλήρους λόφους ὡς ἄμαξαι καὶ κάρρα τῶν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς Σμύρνην καταφυγόντων. Τσαυτὴ δὲ ἦτο τοῦ πυρός ἡ ἔντασις, ὥστε ἐκαίοντο καὶ ἀποσκευαὶ καὶ ἄνθρωποι, ἐξ ὧν οἱ μὲν γνωρίζοντες νὰ κολυμβῶσιν ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν, ἄλλοι δὲ προσεπάθουν νὰ διασωθῶσι καλυπτόμενοι δι' ὀθονῶν βεβρεγμένων. Θοῆρος καὶ κλαυθμὸς καὶ γοεραὶ κραυγαὶ ἠκούοντο πανταχῶθεν, δυνάμεται νὰ συγκινήσωσι καὶ τοὺς λίθους. Τὰ ἀγήματα τῶν ξένων δυνάμεων παρατεταγμένα κατὰ μῆκος τῆς Προκυμαίας καὶ σχηματίζοντα ζώνας ὑπεδέχοντο καὶ περιέσωζον

14. Ἡ πληθώρα παρόμοιων περιγραφῶν ἀπὸ ἀξιοπίστους μάρτυρες ποὺ ἀνῆκαν στὶς ξένες παροικίαι τῆς Σμύρνης δὲν ἀφίνει περιθώρια γιὰ ἀμφισβήτητη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἀπλόθηκε ἡ πυρκαϊὰ (M. L. Smith, *ὁ.π.*, σ. 308). Γιὰ παράδειγμα, βλ. μαρτυρίες στὰ ἔργα G. Horton, *ὁ.π.*, σ. 144-54, L. Oeconomos, *The Tragedy of the Christian Near East*, Λονδίνο 1923, M. Housepian, *Ἡ Σμύρνη στὶς φλόγες*, Ἀθήνα 1978, ἐλληνικὴ μετάφραση, A. Andreades, *La destruction de Smyrne*, Ἀθήνα 1923, κ.ἄ.

15. Πρόκειται γιὰ τὴν κλινικὴ τοῦ Ἑλλήνα γιατροῦ Ἀπόστολου Ψαλτώφ, μέλους τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τῆς Μικρασιατικῆς Ἄμυνας καὶ τῆς Σμυρναϊκῆς Δημογεροντίας. Ἡ Μικρασιατικὴ Ἄμυνα συστάθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1921, μετὰ τὴς ἀποτυχίας τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1921. Σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ κίνηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπίδωκε τὴ δημιουργία αὐτόνομου Μικρασιατικοῦ κράτους καὶ προσπάθησε, γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ, νὰ προσεταιριστεῖ τὸ στρατηγὸ Παπούλια καὶ τὸν Ὑπάτο Ἀρμοστὴ Στεργιάδη, πράγμα ποὺ δὲν στάθηκε δυνατό (M. Rodž, *ὁ.π.*, σ. 262-325).

μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης μόνον τοὺς ὑπηκόους καὶ τὰς ἀποσκευὰς αὐτῶν. Ἐδρεθéis οὕτως ἐγὼ πρὸ προφανοῦς κινδύνου, τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ οἱ διώκται ἡμῶν εἶχον ἀρχίσει τὸ ἔργον αὐτῶν ἐπὶ τῆς προκουμαίας, ἀπεπειράθη τῇ βοήθειά καθολικοῦ Ἰταλοῦ ὑπηκόου νὰ προσεγγίσω τὴν πρὸ τοῦ Λιμεναρχείου Ἰταλικὴν ζώνην. Ἀλλ' ἐνῷ εὐρισκόμην πρὸ τοῦ ταχυδρομείου συνήρτησα τμήμα Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ καὶ πολυβόλων ἔτοιμον πρὸς ἐκκίνησην καὶ ἀνεγνώρισα τὸν ἐπὶ κεφαλῆς Συνταγματάρχην, γνωστόν μοι ἀπὸ τοῦ Ἐυρωπαϊκοῦ πολέμου. Φοβηθéis μὴ περιπέσω εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ μετέβαλον διείθυσιν ἵνα καταφύγω εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ζώνην. Πρὸ τοῦ ξενοδοχείου ὁμοῦς Σπλέντιτ τμήμα Τουρκικοῦ στρατοῦ παραταχθὲν κατὰ πλάτος τῆς προκουμαίας εἶχε φράξει τὴν ὁδόν, ὃ δὲ ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματικὸς φέρον στολήν "Ἕλλητος χωροφύλακος" ¹⁶ μὲ συνέλαβε καὶ μὲ ὠδήγησεν εἰς διαμέρισμα ἐπὶ τῆς προκουμαίας, ὅπου ἐκρατοῦντο καὶ ἄλλοι χριστιανοί, ἐπεικῶν μοι ὅτι «ἔχομεν νὰ ἐξοφλήσωμεν πολλοὺς λογαριασμοὺς μὲ τοὺς Ρωμηοὺς Παπάδες». Ἐκεῖ κρατούμενος ἐτόλμησα μετὰ πάροδον ὀλίγων λεπτῶν νὰ συνάρω σχέσεις μετὰ τοῦ συλλαβόντος με ἀξιωματικοῦ, ὅστις ἀγνοῶν τὴν ιδιότητά μου καὶ καμφθεις ἐκ τῶν παρακλήσεών μου, ὑπεσχέθη νὰ μὲ ἐπιβιβάσῃ ἐνὸς ἀτμοπλοίου, ἂν ἠδυνάμην νὰ παραδώσω αὐτῷ εἰκοσι χρυσὰς λίρας. Μὴ ἔχων ἄλλα χρήματα παρέδωκα αὐτῷ πέντε χρυσὰς λίρας καὶ τὸ ὄροισμὸν μου καὶ κατόρθωσα νὰ διέλθω τὴν ζώνην ὑποσχέθεις ὅτι θὰ ἐπληρώσων καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἐκ χρημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκράτει ἡ ἐκεῖ που δῆθεν εὐρισκομένη οἰκογένειά μου. Ἀφειθéis οὕτως ἐλεύθερος, προσέτρεξα πρὸς τὰ Ἀγγλικά ἀρήματα, ἐξήρτησα τὸν ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματικόν, εἶπον αὐτῷ τὴν ιδιότητά μου καὶ μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ἐγενόμην μὲν δεκτὸς ἐντὸς τῆς ζώνης καὶ ἤμην ἐν σχετικῇ ἀσφαλείᾳ, ἀλλ' ἐδέησε νὰ ἀναμείνω ἵνα ζητηθῇ ἡ ἄδεια τοῦ ἐπὶ τῆς Ναυαρχίδος «Σιδηροῦ Δουκὸς» καταφυγόντος γενικοῦ Προξένου τῆς Ἀγγλίας κ. Λάμπ ¹⁷ καὶ τοῦ Ναυάρχου. Μετὰ παρέλευσιν τριῶν τε-

16. Ἡ χρῆσις ἑλληνικῆς στολῆς ἀπὸ Τούρκους—τακτικούς καὶ ἀτάκτους—εἶναι στοιχεῖο ἐπαναλαμβάνονόμενον σὲ πολλὰς διαφορετικὰς μαρτυρίας καὶ ἐπεξηγηεῖ, ὡς ἓνα σημεῖο, τὴ λαθεμένη ἀπόδοσις καταστροφῶν καὶ ἐπιθέσεων σὲ Ἕλληνας.

17. Στις 22 Αὐγούστου (4 Σεπτ.), οἱ Μητροπολίτες Σμύρνης καὶ Ἐφέσου, μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον τῶν Ἀρμενίων Ἀχαρσιάν, ἐπισκέφτηκαν τὸν Sir Hary Lamb καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ πάρει μέτρα γιὰ τὴν προστασίαν τῶν ποιμνίων τους. Ὁ Ἀγγλος Γενικὸς Πρόξενος τοὺς πληροφόρησε ὅτι ἂν ἡ κατάστασις παρέμενε σταθερὴ γιὰ ἓνα δεκάημερον, ἴσως νὰ ἐφθάναν ἀγγλικά στρατεύματα νὰ ἀναλάβουν τὴν προστασίαν τῶν πληθυσμῶν, γιὰ λόγους χριστιανικῶς (Ροδᾶς, ὁ.π., σ. 339). Ἐν πραγματικῶν ὑπῆρξε σκέψις ἀποστολῆς ἀγγλικῶν στρατευμάτων, ποὺ ἐμποδίστηκε τελικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ὑφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι ἡ τροπὴ πραγμάτων ἐν Μ. Ἀσίᾳ μεταβάλλει κατάστασιν ἐκ βάθρων ἐν Ἀνατολῇ, μετατοπίζουσα ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος εἰς Ἀγγλίαν τὴν μέριμναν τῆς περιφρουρήσεως τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων (Τηλεγράφημα ἀρ. 2916/4.9.1922, Ραγκαβῆς ἀπὸ ἑλληνικῆ πρεσβείας στὸ Λονδίνο στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ΥΕ/Α' Πολιτικῆ/1922/Α5/VI Περὶ ἐκκενώσεως Μ. Ἀσίας καὶ συνομολογήσεως ἀνακαχῆς).

τάρτων τῆς ὥρας πολυτελής ἀτάκατος προσήγγισεν ἐπὶ τῆς προκυμαίας καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ναυτῶν εἰσῆλθον εἰς αὐτὴν ἄνευ ῥάσου καὶ καλυμμανχίου καὶ ὠδηγήθη ἐπὶ ὑπερωκειανείου ἐπιταχθέντος καὶ μέλλοντος νὰ πλεύσῃ τὴν ἐπομένην διὰ Μάλταν καὶ τὴν πρῶταν τῆς ἐπομένης ἐπεβιβάσθη ἑτέρου ἀτμοπλοίου ἔχοντος κατεῖθυσεν διὰ Πειραιᾶ. Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἀτμοπλοίου συνήγησα πολλοὺς Ἄγγλους ἀξιωματικούς καὶ παρέστησα πρὸς αὐτοὺς διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὸν ἄμεσον κίνδυνον, ὃν διέτρεχον τόσαι χιλιάδες χριστιανῶν, ἀπειλουμένων ἐκ τῶν κακοποιῶν στοιχείων καὶ ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐκ τοῦ πυρὸς καὶ φαίνεται ὅτι ὁ λόγος μου ἐπέδρασε καὶ μετὰ συνεννόησιν μετὰ τοῦ Ναυάρχου ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν ὅλαι αἱ λέμβοι τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἀγγλικῶν πλοίων καὶ μετεφέροντο ὅσοι ἦτο δυνατόν ἀδιακρίτως ἐπὶ τῶν ἐπιτάκτων πλοίων, ὑπερπληρωθέντων ἐντὸς ὀλίγου χρονικοῦ διαστήματος. Ἄλλὰ τὰ διασωθέντα γυναικόπαιδα ἦσαν σταγὼν ἐν ὠκεανῷ. Ἡ θάλασσα ἐπληρώθη κολυμβῶντων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, λέμβοι καὶ φορηγίδες ἄνευ κωπῶν καὶ πηδαλίων ὑπερπλήρεις γυναικοπαίδων ὠθοῦντο ὑπὸ τοῦ πνέοντος ἐθνοῦ καὶ ἐδυνάμην ἀνέμου πρὸς τὰ θωρηκτὰ καὶ ἐκεῖθεν παρελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν φιλανθρώπων Ἄγγλων, Γάλλων καὶ Ἀμερικανῶν καὶ Ἰταλῶν ἐπὶ τῶν πλοίων. Ἰνα σχηματίσῃ ἡ Ὑμετέρα Θεοσιότης καὶ προσκνητή μοι Παναγιότης ἀμωδρὰν ἰδέαν τῶν ἀφαντάτως τραγικῶν τούτων γεγονότων, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω ὅτι λέμβοι πλήρεις γυναικοπαίδων ἐσύροντο διὰ σχοινίου δεδεμένον εἰς τὸν λαίμονα τολμηρῶν ἀνδρῶν, οἵτινες κολυμβῶντες κατῴρωσαν νὰ περισώσῃσι τὸ πολύτιμον φορτίον καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εὔρον τὸν θάνατον ἐκ τῆς κοπώσεως, πνιγνέτες ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ καθήκοντος. Ἄλλαι πάλιν γυναικες μὴ δυνάμεναι ἐπὶ πλέον νὰ κολυμβῶσιν ἐρμουλκοῦντο ὑπὸ τῶν ἐντὸς τῶν λέμβων, κρατούστων αὐτὰς ἐκ τῆς κόμης. Τὸ σκληρὸν τοῦτο θέαμα καὶ αἱ ἄγριαι φωναὶ τῶν ἐπὶ τῆς προκυμαίας ἐναπομεινάντων τοσοῦτον ἐπέδρασαν ἐπ' ἐμοῦ ὥστε ἠσθάνθη τὰς δυνάμεις μου ἐκλιπούσας, τοὺς ὀφθαλμούς μου σκοτιζομένους καὶ ἔπεσα λιπθῆναι εἰς μίαν τοῦ καταστρώματος γωνίαν. Δὲν δύναμαι νὰ ὑπολογίσω ἐπὶ πόσον χρονικὸν διάστημα ἔμεινα ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ. Τὸ ὄμιον τῆς νυκτὸς ἐκείνης ψῆχος συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀνακτήσω ἄνευ τινὸς βοηθείας τὰς αἰσθήσεις μου καὶ ὅτε συνῆλθον (ἦτο δὲ πλέον ἡμέρα) εἶδον τὴν θάλασσαν καὶ τὴν προκυμαίαν ἔρημον καὶ μόνον διέκρινα μακρόθεν πικνοὺς ὀμίλους γυναικοπαίδων ὠδηγούμενων ὑπὸ λοχγοφύρων ἰππέων καὶ πεζῶν Τούρκων στρατιωτῶν μακρὰν τοῦ πυρὸς πρὸς τὴν Πούνταν καὶ τὸ Διοικητήριον¹⁸. Οἱ ὄμιλοι συχνάκις κατελαμβάνοντο ὑπὸ πανικοῦ, προκαλουμένου ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ἀτάκτων οἵτινες ἐλήστευον καὶ ἐφόνεον καὶ ἀπῆγουν τὰς εὐειδεστέρας τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παρθένων. Νέα πάλιν προσφυγὴ πρὸς τὸ μέσον τῆς προκυμαίας

18. Τὸ Διοικητήριον (Konak) βρισκόταν στὸ νότιο μέρος τῆς Σμυρναϊκῆς παραλίας, στὶς ἀρχὲς τοῦ Τουρκικοῦ τομεᾶ τῆς πόλης ποὺ ἡ πυρκαγιὰ ἄφησε σχεδὸν ἄθιχτο.

καὶ νέος ἐκεῖθεν διωγμὸς πρὸς τὴν Πούνταν καὶ τὸ Διοικητήριον καὶ ἡ κατά-
 στασις αὕτη διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς Πέμπτης (1η|14 Σεπτεμβρίου)
 μέχρι τῆς 5ης μ.μ. ὥρας τοῦ ἀπόπλου τοῦ ἀτμοπλοίου ἡμῶν, ὅπερ πρὸς ἀσφά-
 λειαν τῶν ἐπιβαινόντων συνώδευσε μέχρι Καραβούρνον ἢ Ἀγγλικὴ Ναυαρχίς
 καὶ ἐν Ἀντιτορπιλικόν. Ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου ἐπεδόθη εἰς ἄλλο καθήκον, τὴν
 κατὰ τὸ δυνατὸν περιθάλψιν τῶν διασωθέντων. Ἦσαν ἐν ὄλῳ 1740 γυναικόπαι-
 δων καὶ γέροντες καὶ σχεδὸν πάντες βεβρεγμένοι καὶ ἡμίγυμνοι. Οἱ φιλόθρωποι
 τοῦ πλοίου ἀξιοματικοὶ (τὸ πλοῖον ἔφερε τὸ ὄνομα Καρνάκ) προσεπάθουν
 δι' ὄλων τῶν μέσων, τὰ ὅποια διέθετον, νὰ ἀνακουφίσωσι τοὺς δυστυχεῖς τού-
 τος. Ἀλλ' αἱ προμήθειαι δὲν ἤρρησαν νὰ ἐξαντληθῶσι καὶ πλὴν τῆς τροφῆς
 ἔλειπε καὶ τὸ ὕδωρ, τοῦ ὁποίου εἶχον μεταλυτέραν ἀνάγκην οἱ τόσον σκληρῶς
 ταλαιπωρηθέντες. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐφθάσαμεν εἰς Πειραιᾶ καὶ ἀπεβι-
 βάσθημεν πάντες καὶ εὐρομεν τὴν ἐσπέραν ἐκεῖνην τῆς Παρασκευῆς (2|15 Σε-
 πτεμβρίου) αὐτόχρομα ἀδελφικὴν περιποιήσιν.

Τὴν αὐτὴν ἐσπέραν ἀνεβθὼν εἰς Ἀθήνας, τηλεγραφικῶς ἐγνώρισα πρὸς τὴν
 Ὑμετέραν Θειοτάτην καὶ προσκνητήν μοι Παναγιότητα τὰ τῆς διὰ τῆς βοη-
 θείας τοῦ Κυρίου διασώσεώς μου καὶ τὴν ἐπομένην συντάξας, ἀπέστειλα σχετι-
 κὴν ἔκθεσιν, ἀμφοτέρα ἀπολεσθέντα, ὡς εἰκάζω ἐκ τοῦ σχετικοῦ Αὐτῆς τη-
 λεγραφήματος.

Ἐνταῦθα εὐρισκόμενος θεώρησα ἱερὸν μου καθήκον, ὅπως ἀνακουφίσω διὰ
 τῶν προσπαθειῶν καὶ ἐδεργείων μου τὰ ἀτυχή θύματα τῆς μεγάλης καὶ πρω-
 τοφανοῦς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔθνους ἡμῶν καταστροφῆς. Πλὴν τῶν διαβημάτων
 μου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Περιθάλψεως, ὅπου ὁμολογῶ ὅτι εὐρον ἀξίεπαινον
 προθυμίαν καὶ στοργὴν ἀληθῆ πρὸς τοὺς πρόσφυγας, ἐπέστησα τὴν προσοχὴν
 μου πρὸς ἄμεσον ἀποκατάστασιν τῶν καθηγητῶν, διδασκάλων καὶ ἱερῶν καὶ
 πρὸς ἐπιτυχίαν τούτου συνετέλεσε τὰ μέγιστα ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς Ὑπουργὸς
 τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κ. Ι. Σιώτης, ὅστις
 εἰσηγήθη καὶ ἐξεδόθησαν τὰ ἀναγκαῖα Νομοθετικὰ διατάγματα. Ἀτυχῶς ὁμως
 εἶχομεν νὰ σκεφθῶμεν μόνον δι' ὀλίγους κληρικούς, μὴ ὑπερβαίνοντας τὴν ἑκα-
 τοντάδα, διότι ἡ μαγία καὶ ἡ λύσσα τῶν δικῶν κατ' αὐτῶν κυρίως ἐξέσπασε
 καὶ ἠφανίσθησαν οὕτως ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους ἱερεῖς καὶ διάκονοι, μὴ κατορθώ-
 σαντες νὰ διαφύγωσιν. Οἱ πλεῖστοι μετὰ μυρίους κινδύνους διασωθέντες ἠγα-
 κάσθησαν νὰ μεταμφεσθῶσι καὶ κείραντες τὴν κόμην καὶ τὴν γενειάδα περι-
 βλήθησαν φορέματα λαϊκῶν. Ἀλλὰ καὶ οὕτω μόνον οἱ πρεσβύτεροι ἐξ αὐτῶν
 διεσώθησαν, τῶν νεωτέρων κρατηθέντων ὑπὸ τῶν Τούρκων, δυνάμει τῆς ὑπὸ
 τοῦ Κεμάλ ἐκδοθείσης γνωστῆς διαταγῆς, καθ' ἣν ἐκρατοῦντο ὡς αἰχμάλωτοι
 πολέμου οἱ ἀπὸ 18-25 ἐτῶν χριστιανοί, ἵνα χρησιμεύσωσι διὰ τὰ κατ' εὐφη-
 μισμὸν καλούμενα ἐργατικὰ τάγματα. Μεταξὺ τῶν τοιούτων καταλέγονται ὁ
 Ἀρχιδιάκονος τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Σμύρνης κ. Βασίλειος Παπαδό-
 πουλος, ὁ διάκονος Ἀθηνῶν Γεωργίου Ἰατρόπουλος, τελειόφοιτος τῆς Θεολογικῆς

Σχολῆς, ὁ ἱερεὺς τοῦ Νεκροταφείου Σμύρνης Παρθένιος, ὁ ἰδιαίτερος τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἐδαγγελιστρίας Σμύρνης Μελέτιος, ὁ διάκονος τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μαγνησίας Γρηγόριος, ὁ ἐν Μαγνησίᾳ ἐπίτροπός μου Ἀρχιμανδρ. Ἀνθιμος ὅστις καὶ ἐφυλακίσθη ὡς ἄλλοι. Οἱ δὲ γραμματεῖς τῆς Μητροπόλεώς μου Ἐμμανουὴλ Φαρλέκας (Κορδελιοῦ) καὶ Ἀνέστης Παυλίδης (Μαγνησίας) κρατοῦνται εἰς τὰς φυλακὰς δι' ἄγνωστον κατηγορίαν¹⁹.

Ἐκ παραλλήλου κατηθύνει τὰς ἐνεργείας μου πρὸς διάσωση τῶν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κεμαλικῶν ἐναπομεινάντων γυναικοπαίδων καὶ πρὸς τοῦτο καταρτίσας προχειρῶς ἐκ προσφύγων καλῆς κοινωνικῆς τάξεως ἐπιτροπὴν (ἡ ἐκλογή διενεργήθη ἐν γενικῇ τῶν προσφύγων ἐκκλήσει ἐν τοῖς Γραφείοις τῆς Ἐπιτροπείας τῶν Ἀλυτρώτων), ἐπέτυχον γὰρ ναυλοθῶσις ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τὰ ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης ἐξευρεθέντα καὶ ὑποδειχθέντα ἐπτὰ μεγάλα ὑπὸ ξένην σημαίαν ἀτμόπλοια, δι' ὧν περιεσώθησαν ἀρκεταὶ χιλιάδες, μέχρις οὗ χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν Ἀμερικανῶν ἐπιτρότῃ γὰρ προσεγγίσωσιν εἰς Σμύρνην καὶ τὰ παράλια ὑπὸ τὴν προστασίαν Ἀμερικανικῶν πολεμικῶν ἐπιτακτὰ Ἑλληνικὰ ἀτμόπλοια καὶ οὕτως ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φιλοξένους ἀκτὰς τῆς Μητρὸς Πατρίδος τὰ ἐναπομεινάντα οἰκτρὰ λείψανα τῶν τέως ἐδνυχῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ χριστιανῶν ἡμῶν.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιτροπὴ ὀργανωθείσα ἀνερότως ἐφοδίασε πάντας διὰ δελτίων ταυτότητος, ἀπαραίτητων διὰ τὴν ἐνταῦθα περιθάλψιν αὐτῶν, ἴδρυσε τμήματα πληροφοριῶν καὶ ἐργασίας καὶ ἐν γένει εἰργάσθη καὶ ἐργάζεται, παρ' ὅλα τὰ ἔσθθεν ἀτυχῶς καὶ ξέσθθεν παρεμβαλλόμενα προσκώμματα, ἐν συνηνοσίῃ μετὰ τῶν Ὑπουργείων καὶ τῶν ἄλλων Σωματείων πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἀτυχησάντων.

Πρὸς με ἰδιαίτερος ἐπεδείξαντο πάντες ἐνταῦθα, ἐπίσημοι καὶ ἰδιῶται, μεγάλην συμπάθειαν καὶ ἐκτίμησιν. Ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἀποταθῶ διὰ ζητήματα προσφυγικὰ εὐρίσκω ὑποδοχὴν ἀρίστην καὶ ἐσχάτως εἰς ἐνδειξιν ἐκτιμήσεως διὰ τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν ἐνταῦθα ἐργασίαν ὠρίσθη παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Περιθάλψεως μέλος τῆς Μεγάλης ὑπὲρ τῶν προσφύγων Ἐπιτροπῆς, ἧς μετέχουσιν ἐξέχοντες πολῖται, φιλόφθοροι καὶ δραστήριοι, ἐκ τῆς ἀξιεπαίου ἐργασίας τῶν ὁποίων πολλὰ ἔχει γὰρ ἐλπίζει ὁ προσφυγικὸς κόσμος.

Περὶ τῆς τύχης τῶν ἀτυχῶν χριστιανῶν τῶν λοιπῶν τῆς Μικρασίας ἐπαρχῶν μαθάνω παρὰ τῶν ἐκάστοτε ὡς ἐκ θαύματος διασωζομένων. Καὶ περὶ μὲν τῆς Κρήνης, τῶν Βουούλλων, τῆς Ἡλιουπόλεως, τῶν Ἀννέων, τῆς Περγάμου θὰ ἐμαθεν ἤδη ἐξ ἐκθέσεων τῶν οἰκείων Μητροπολιτῶν ἢ Ὑμετέρα Θεσιότητι καὶ

19. Τὰ θύματα τοῦ κλήρου ἦταν πολυάριθμα. Ὅπως γράφει ὁ Χρ. Σ. Σολομωνίδης (Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης, Ἀθήνα 1960), ἀπὸ τοῦς 459 ἱερεῖς τῆς ἐπαρχίας Σμύρνης οἱ 347 βρῆκαν οἰκτρὸ θάνατο, ἐνὸς θανατώθηκαν σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι κληρικοί. Ἀπὸ τίς 46 ἐκκλησίες τῆς Σμύρνης καὶ τῶν προαστίων, δὲν διασώθηκαν παρὰ τρεῖς, μέσα στὴν πόλη.

προσκυνητή μοι Παναγιώτης. Περὶ τῶν ἐπαρχιῶν ὁμως Μοσχονησίων καὶ Κυδωνιῶν μετὰ βαθυτάτης ὁδύνης γνωρίζω εὐλαβῶς, ὅτι, ὡς μὲ ἐβεβαίωσαν ἐκείθεν διασωθέντες, ἐκ μὲν τῆς δευτέρας ἐσώθησαν ἐλάχιστοι διαπεραιωθέντες εἰς Μυτιλήνην, τῶν λοιπῶν ἀπαχθέντων μετὰ τοῦ Σεβασμιωτάτου ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ ἁγίου Κυδωνιῶν Γρηγορίου εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐκ δὲ τῆς πρώτης οὐδείς περιεσώθη ἀλλ' ἅπαντες μετὰ τοῦ Σεβασ. ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ ἁγίου Μοσχονησίων ἀπήχθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικόν καὶ κατὰ τὰς διαδόσεις ἐσφάγησαν ἀνεξαιρέτως πάντες²⁰.

Ἐν ταῖς μέχοι τῆς Παρασκευῆς τῆς 26ης τοῦ παριπεύσαντος Αὐγούστου (8 Σεπτ.) ἐκθέσεσί μου πρὸς τὴν Ὑμετέραν Θειοτάτην καὶ προσκυνητήν μοι Παναγιώτητα, ὡς ἐκ Σμύρνης ἀπέστελλον διὰ τοῦ Ἀγγλικοῦ πάντοτε ταχυδρομείου, ἐξέθετο τὰς ἐνεργείας μου πρὸς διάσωσιν τοῦ ποιμνίου μου. Ἐγκαιρῶς εἰδοποιήσας πάντας συνήθροισα αὐτοὺς καὶ ἐγκατέστησα ἐν Σμύρῃ ὅπου ἐνομιζομεν ὅτι εὐρίσκονται ἐν ἀσφαλείᾳ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἰσχυρῶν στόλων²¹. Ἀλλὰ μὴ ταῦτα δὲν ἔπαιον σνισιτῶν πρὸς πάντας ἢ ἀναχωρήσωσαν ἐγκαίρως, διότι ἐβλέπομεν ὀφθαλμοφανῶς τὸν ἄφρευκτον κίνδυνον²². Ἀλλ' ὅτι περιπλέον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πράξωμεν, διότι ἀμόλοια ἐπαρκῆ δὲν ὑπῆρχον, τὰ δὲ ὑπὸ ἐπίταξιν Ἑλληνικὰ πλοῖα, τὰ ἐν τῷ λιμένι καὶ τῷ κόλπῳ τῆς Σμύρνης ἐπὶ ἡμέρας κενὰ μείναντα, παρ' ὅλα τὰ διαβήματα καὶ τὰς προσπάθειας ἐμοῦ καὶ τοῦ ἀειμνήστου, ἐστάθη ἀδύνατον νὰ διατεθῶσι πρὸς μεταφορὰν προσφύγων, διότι δῆθεν προωριζόντο μόνον διὰ στρατιωτικὰς μεταφορὰς²³. Ἐξ

20. Οἱ κατοπινῆς μαρτυρίες δικαιοῦνον τὸν Χρυσόστομο. Βλ. ΚΜΣ, ὅ.π., σ. 93 κ.ε.

21. Στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης εἶχαν συγκεντρωθεῖ 21 πολεμικὰ πλοῖα: ἕντεκα ἀγγλικά, πέντε γαλλικά, δύο ἰταλικά καὶ τρία ἀμερικανικά.

22. Ὁ γνωστός Σμυρνῆς Ν. Ἀρώνης γράφει, ἀντίθετα, πὼς τόσο οἱ δημογόροντες ὅσο καὶ ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος «εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ὁ πληθυσμὸς δὲν ἔπρεπε νὰ μετακινήθῃ καὶ πὼς οἱ ὁμογενεῖς τῆς ἡγετικῆς τάξης χρέος εἶχαν νὰ δώσουν τὸ παράδειγμα τῆς ψυχραιμίας καὶ νὰ μείνουν» (Ν. Χρ. Ἀρώνης, *Τὸ χρονικὸ τῆς Σχολῆς Ἀρώνη*, Ἀθήνα 1963).

23. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἀντίθετο ἐπιχείρημα ποὺ ἀναπτύσσει καὶ ὁ Μ. Νοταρᾶς, στέλεχος τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης: «Διὰ νὰ φύγει ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Σμύρνης ἕνας πληθυσμὸς τριακοσίων χιλιάδων ἀτόμων, θὰ ἔπρεπε νὰ διατεθοῦν πλοῖα χωρητικότητος 500 χιλιάδων τόνων εἰς μίαν ἡμέραν ἢ 50 χιλιάδων τόνων πλοῖα καθημερινῶς ἐπὶ δέκα ἡμέρας. . . Τὰ δὲ πλοῖα ποὺ ἠμπόρῃσαν νὰ ἔλθουν κατὰ τὰς 20 Αὐγούστου (2 Σεπτ.) καὶ μετέπειτα εἰς τὴν Σμύρνην ἦσαν κάπου 20, τὰ περισσότερα τῶν 1000-1500 τόνων, καὶ ἤρριξαν νὰ φορτώσων τὸ ὑλικὸν τοῦ στρατοῦ. . . Ἀλλὰ εἰς τί πρῶτον καὶ εἰς τί δεῦτερον νὰ ἐπαρκέσουν αὐτὰ τὰ πλοῖα; Ἐξ οὗ καὶ τὰ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ ὑποχωροῦντος στρατοῦ ἐπορεύθησαν περὶ πρὸς τὸν Τσεσμεν, ἔναντι τῆς Χίου, ἐβδόμηκοντα χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς Σμύρνης. . . Ἄς μὴν ἰσχυρισθῶμεν δέ, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ προηγηθῶν τῶν πάντων αἱ στρατιωτικαὶ μονάδες καὶ τὰ ἐφόδιά των, διότι χωρὶς αὐτὰ δὲν θὰ κατορθώοντο τὸ 1923 νὰ ὑπάρχει ὁ ἀνασυγκροτηθεὶς στρατὸς τοῦ Ἐβρου, ποὺ ἦ ἐτοιμότης του ἔκομα νὰ ὑπογραφῆ ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, χωρὶς ἡ Ἑλλάς οὔτε τὴν Δυτικὴν Θράκην νὰ παραχωρήσει. . . Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχον τὰ μέσα φυγῆς, θὰ ἐφεύγαμε ἢ θὰ ὑπακούαμεν εἰς τὰ κελεύσματα καὶ

ὄλων δὲ τῶν μετὰ τῶν Πολιτικῶν καὶ Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν διαμιφθέντων, ἠννοήσαμεν ὅτι προσπάθεια σοβαρὰ δὲν κατεβάλλετο παρ' αὐτῶν πρὸς ἔγκαιρον περίσσωσιν τῶν χριστιανῶν, ἵνα μὴ ὡς ἔλεγεν ὁ Στρατηγὸς κ. Χατζηνανέστης «δημοურγηθῆ προσφυγικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι στερουμένη χρημάτων πρὸς περιθάλψιν αὐτῶν»²⁴.

Πρὸς τὰς ἐκ τῶν Ἐπαρχιῶν Κρήνης καὶ Βρουύλλων προσελθούσας εἰς τὴν Μητρόπολιν Σμύρνην Ἐπιτροπὰς καὶ ζητησάσας ἰδιαίτερος τὴν γνώμην μου περὶ τοῦ πρακτέου, συνέστησα ἄμεσον εἷς τινα νῆσον ἀποστολὴν τῶν χριστιανῶν. Καίτοι δὲ εἶχον καὶ καιρὸν καὶ μέσα ὀπωσθήποτε νὰ πράξωσι τοῦτο, παρέμειναν ἀτυχῶς παραπεισθέντες ἐκ τῶν διαβεβαιώσεων τῶν συνοίκων Τοῦρκων καὶ ὀπτω σχεδὸν ἐξοντῶθησαν τόσαι χιλιάδες Ἑλληνικοῦ τῶν πληθυσμοῦ. Τὰ ἡρωϊκὰ Βρούλλια ὅτε τὸ ἐσπέρας τῆς Πέμπτης 1ης/14 Σεπτεμβρίου διηρχόμεθα πρὸ αὐτῶν εἶδον ἰδίους ὄμμασι καίόμενα ἐνῶ μακρόθεν ἠκούοντο δημοβροντῖαι κανονιοβολισμῶν τῶν ἡμετέρων θωρηκτῶν ὑποστηριζόντων τὴν ἐκ Τσεσμέ εἰς τὰ πλοῖα ἐπιβίβασιν τῶν οἰκτρῶν λευπάνων στρατοῦ ἡρωϊκωτάτου καὶ δαφροστεφοῦς δν ὠδήγησαν εἰς τὴν ἤτταν καὶ τὴν ἀτίμωσιν ἀρχηγοῦ ἀναδροῦ καὶ ἀνάξιοι²⁵.

τὰς συστάσεις τῶν Δημογερόντων καὶ τῶν προεστῶν, πού ὅλοι ἔλεγον ὅτι ἦτο ἀνεπίτρεπτος ἡ φυγὴ καὶ ὅτι τὸ καθήκον μᾶς ἐπέβαλλε νὰ μείνωμεν;» (Μ. Νοταρᾶ, *Εἰς τὴν Ἰωνίαν, Αἰολίαν καὶ Λυδίαν*, Ἀθήνα 1972 σ. 65-6).

24. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν ἀντίθετες μαρτυρίες. Τηλεγραφήματα πού ὑπάρχουν στὸ φάκελο ΥΕ/1922/ Ἡ ἀποχώρηση τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία, δεῖχον πὼς ὑπῆρχαν συγκρονημένες ὁδηγίες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ καὶ περιθαλψὴ τῶν προσφύγων, τοιαύτα σὲ δ, τὴ ἀφορὰ τῆ Μυτιλήνης, τῆ Χίου καὶ τῆ Σάμου. Ὁ Γενικὸς Γραμματέας τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης Π. Γουναράκης τηλεγραφεῖ στὸ Γενικὸ Διοικητὴ Σάμου: «Πληροφοροῦμεθα ὅτι πέντε χιλιάδες περίπου ἄτομα προερχόμενα ἐκ Νέας Ἐφέσου δὲν ἐγένοντο δεκτὰ Σάμου ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐστεροῦντο διαβατηρίων. Εἰδικῆ ἐντολῆ Ὑπάρχου Ἀρμοστοῦ παρακαλῶ ὅπως δεχθῆτε τοὺτους καὶ καταβάλλετε προσπάθειαν ὅπως διευκολυνθῆ ἐγκατάστασις» (δ.π., τηλ. ἀρ. 15009/25 Αὐγούστου (7 Σεπτ. 1922). Τὴν προηγουμένη, ὁ Γουναράκης εἶχε τηλεγραφήσει στοὺς Γενικοὺς Διοικητὰς Μυτιλήνης, Χίου καὶ Σάμου μὲ τὴν παράκληση νὰ τοῦ γνωρίσουν ἂν εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ ἀποβίβαση στὰ νησιά γιὰ ἐπιβάτες ἀπὸ τῆ Σμύρνης (δ.π., τηλ. ἀρ. 1500/24 Αὐγούστου (6 Σεπτ. 1922). Ἡ ἀπάντησις τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ Σάμου εἶναι ἐνδεικτικὴ: «Μέχρις ὥρας ἀποβίβασιν δὲν ἔχει ἀπαγορευθεῖ. Λόγῳ ὁμοῦ ἀθρόας συρροῆς οἰκογενειῶν ἐκ Σμύρνης καὶ ἐλλείψεως στέγης καὶ δυσχερεῶν ἐπιστιμῶν ἐνταῦθα, πιθανῶς στρατιωτικῆ διοικήσεως νῆσου λίβη τοιοῦτον μέτρον. Πάντως ἐνταῦθα ἐὰν ἀπηγορευέτο προσωρινῶς ὑφ' ἑμῶν ἀναχώρησις ἐκ Σμύρνης».

Γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπιφυλάχθηκε στοὺς πρόσφυγες, σχετικὲς μαρτυρίες καὶ ἀνάλυση τῶν αἰτίων βλ. ΚΜΣ, δ.π., σ. 6 κ.ἑξ. καὶ Η. Morgenthau, *I Was Sent to Athens*, Νέα Ὑόρκη 1924, σ. 56-70.

25. Γιὰ τὴν τύχη τῶν Βρουύλλων καὶ, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀντικειμενικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης βλ. μνημόνιο πού συντάχθηκε ἀπὸ ἐπιτροπὴ Βρετανῶν τῆς περιοχῆς μὲ ἐπικεφαλὴ τὸν αἰδευσιμώτατο Ch. Dobson, Βρετανὸ Ἐφημέριο τῆς Σμύρνης, πού δημοσιεύθηκε στὴν *Gibraltar Diocesan Gazette*, τ. 6, No. 2, Νοέμβριος 1922. Ἀποσπά-

"Εχω νὰ προσθέσω τὴν λεπτομέρειαν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Νέας Φωκαίας παρακούσαντες εἰς τὰς διαταγὰς μου ἄς διεβίβασα δι' ἐπίτηδες διὰ βενζινακάτου ἀποσταλέντος καὶ ὑπακούσαντες εἰς τὰς συντάσεις τῶν προκριτῶν γερόντων Χρόνη Βασάλου καὶ Καραβᾶ παρέμειναν ἄπατες." Ὅτε δὲ πλέον ἀντελήφθησαν τὸν κίνδυνον δὲν ὑπῆρχεν ἐπαρκῆς καιρὸς καὶ μέσα πρὸς διάσωσιν καὶ μόνον ὀλίγοι ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσι διαπεραιωθέντες εἰς Μυτιλήνην. Παρέμειναν ἐπίσης παραπεισθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ Χριστιανοὶ Ἀξαρίου περὶ ὧν ἤδη μανθάνομεν λυπηρὰ καὶ ἀπαισία.

Καὶ νῦν, Παναγιώτατε Δέσποτα, μετ' ἐδλόγον ἀγωνίας ἀναμένο τὰς διαταγὰς Ἀδτῆς ἵνα γνωρίζω κἀγὼ τί ὀφείλω νὰ πράξω καὶ πῶς νὰ κατευθύνω τὰς περαιτέρω ἐνεργείας μου. Ἡ προσωρινὴ τῶν προσφύγων περιθάλμις δὲν ἀρκεῖ βεβαίως. Ἐπείγει ὀριστικῆ αὐτῶν ἐγκατάστασις καὶ εἰς τοῦτο δύνανται ἀποτελεσματικῶς νὰ συντελέσῃ ἡ Ὑμετέρα Θειοτάτη καὶ προσκνητῆ μοι Παναγιότης, συνιστώσα διὰ τοῦ μεγάλου Ἀδτῆς κύρους τὰ δέοντα πρὸς τε τὰς Ἑλληνικὰς Ἀρχὰς καὶ πρὸς τὰ ξένα σωματεῖα τὰ ὑπὲρ αὐτῶν ἐργαζόμενα²⁶.

Ἐπὶ τούτοις μετὰ κατωδύνον καρδίας, κατασπαζόμενος τὴν θεηφόρον Ἀδτῆς δεξιὰν καὶ ἀπεκδεχόμενος τὰς θεοπαθεῖς Ἀδτῆς εὐχὰς ἐπ' ἐμέ τε καὶ τοὺς δυστυχεῖς πρόσφυγάς μας, θεοδιατελῶ μετὰ σεβασμοῦ ἀπεριορίστου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ὀκτωβρίου 1922

Τῆς Ὑμετέρας Θειοτάτης καὶ προσκνητῆς μοι Παναγιότητος ταπεινὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός, καὶ ὅλως πρόθυμος εἰς τὰς διαταγὰς Της.

(ὑπογρ.) ὁ Ἐφέσου Χρυσόστομος

σηματα τοῦ μνημονίου δημοσιεύουν οἱ G. Horton, L. Oeconomos καὶ M. L. Smith στὰ ἔργα τους, ὁ.π.

26. Πολλὰ ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὸ ἔργο τῶν ἐλληνικῶν καὶ ξένων ἀνθρωπιστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τὴν κρατικὴν μέριμνα γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων ποὺ συνεχίστηκε γιὰ δεκαετίες μετὰ τὴν καταστροφή. Δειγματολογικὰ ἀναφέρονται τὰ: Σύνδεσμος τῶν Ἀνταλλακτικῶν Μικρασιατικῶν Πληθυσμῶν, *Τὰ αἰτήματα τῶν Προσφύγων*, Ἀθήνα 1925. Ταμεῖον Περιθάλψεως Προσφύγων, *Τὸ ἔργον τοῦ Ταμεῖου Περιθάλψεως Προσφύγων*, Ἀθήνα 1925. Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, *Συλλογὴ Νόμων, Διαταγμάτων κλπ. ἀφορῶντων τὴν ΕΑΠ*, Ἀθήνα 1926. Société des Nations, *D'establissement des refugies en Grèce*, Γενεύη 1926. Κέντρον Προσφύγων, *Οἱ Πρόσφυγες*, Ἀθήνα 1945. Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Προσφύγων, *Τὸ Προσφυγικὸ ζήτημα κατὰ τὴν παρούσα φάσιν του*, Ἀθήνα 1957. Ὑπουργεῖο Κοινωνικῆς Προνοίας, *Στέγασις Ἀστῶν Προσφύγων 1922. Τὸ ἔργον τῆς ἑξαετίας 1952-1957*, Ἀθήνα 1957.